

אסופה ליוסף

קובץ מחקרים שי ליוסף הקר

עורכים

ירון בן-נאה, משה אידל, ג'רמי כהן, יוסף קפלן



מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

תוכן העניינים

9	פתח דבר	
11	הקדמה	ירון בן-נאה
17	יוסף הקר – רשימת פרסומים	

ימי הביניים

33	מדרש פרפורמטיבי בזיכרונם של מקדשי השם באשכנז	איבן ג' מרקוס
48	הרמב"ם מחקה את יוצרו: הערה ספרותית-ביוגרפית	דב ספטימוס
59	ר' עזריאל מגירונה: שתי חידות או חידה אחת? יעדי לימוד ודימוי עצמי אצל חכמי התלמוד באירופה	יוסף דן אפרים קנרפוגל
68	בימי הביניים: העיסוק בסדר קדשים על היסטוריות סימטריות ועל ביטולן: נבואתו של ר'	משה אידל
92	נחמיה בן שלמה הנביא בתעודה משיחית אנונימית	
124	פירוש שמע ישראל לר' משה הכהן קרשפין	יעקב שמואל שפיגל
140	האישה בהגותו של ר' נסים ממרסיי שָׂרָפוֹת ופְּשָׁעִים בשלהי ימי הביניים: כמה עדויות מספרות ההלכה	אברהם גרוסמן שמחה עמנואל
157	אֶפִיגוֹן נועז: ר' אלעזר אשכנזי בן ר' נתן הבבלי ופירושו לתורה "צפנת פענח"	אריק לווי
170	על טעמי מצוות המילה בהגות היהודית בביוזנטיון בשלהי ימי הביניים	דב שוורץ
187	הספרות הפרשנית לעשר הספירות מינוי חכמים למשרה רבנית במוצאי ימי הביניים – בין ספרד לאשכנז	מיכל אורון יואל מרציאנו
230		
253	"בית הבחירה" לר' מנחם המאירי וגורלו	חיים סולוביצ'יק

דור גולי ספרד וצאצאיהם

263	לתולדות הספר והקריאה: קהילות יהודי ספרד בעידן הדפוס	אליעזר גוטווירט
-----	--	-----------------

285	התלמוד והתלמודיים בספר "שבט יהודה"	ג'רמי כהן
	קינות ספרד והזיכרון ההיסטורי של הקהלים לאחר	יוסף יהלום
311	הגירוש	
322	שירים בשבת ספרים לר' דוד ב"ר יוסף אבן יחיא	מנחם ח' שמלצר
336	הערה על פעילותו של יצחק עקריש	ראובן בונפיל
	אמור לי מה אתה קורא ואומר לך מי אתה: יהודי המאה	ג'ואנה ויינברג
363	השש-עשרה באיטליה וספריהם	
	סוחרים יהודים לוונטינים ופוננטינים, ונציה, והסחר	בנימין ראביד
	עם האימפריה העות'מאנית בשלהי המאה השש-עשרה	
381	ובראשית המאה השבע-עשרה	
	בין כריסטובל מנדס לאברהם פרנקו דה סילבירה:	יוסף קפלן
406	גלגוליו של אנוס במאה השבע-עשרה	

האימפריה העות'מאנית

	בין המגרבים למוסלמים בקהיר: מקרבה ומשיתוף	דותן ארד
443	לעימות ולפירוד	
	גילדות יהודיות באסתאנבול במחצית הראשונה של	שמעון שוורצפוקס
487	המאה השמונה-עשרה: המתווכים וסוחרי האריגים	
	"תורת התארים": מיסוד התארים של תלמידי החכמים	דב הכהן
503	באיזמיר	
	תקנות קופת אורה ושמחה וישיבת אור ישראל,	ירון בן-נאה
528	אסתאנבול תק"ף [1820] לערך	
	דרשה אנונימית בשבת מוסדות הצדקה והחסד של	ירון הראל
558	קהילת חלב	
	האימפקט של השבתאות על הזיכרון הקולקטיבי	יעקב ברנאי
570	היהודי	
595	רשימת המשתתפים	

בין כריסטובל מנדס לאברהם פרנקו דה סילבירה: גלגוליו של אנוס במאה השבע־עשרה

יוסף קפלן

הביקורים האסורים בספרד ובפורטוגל

לאורך כל העת החדשה המוקדמת לא נמנעו יהודים ספרדים מלבקר בספרד ובפורטוגל, על אף הסכנות המרובות שהיו כרוכות בכך. מרבית המבקרים האלה נולדו בחצי האי האיברי והיו בנים למשפחות של אנוסים, "נוצרים חדשים" ספרדים ופורטוגלים ממוצא יהודי. בשלב מסוים בחייהם גמרו בלבם להצטרף בגלוי אל הדת היהודית. לאחר שכבר נקלטו באחת הקהילות (על פי רוב במערב אירופה), החליטו מסיבה כלשהי לשוב ולבקר ב"ארצות האלילות" (terras de idolatria) – הוא הכינוי שניתן בפזורה הספרדית למלכויות איבריה (וליתר דיוק, לכלל הארצות הקתוליות שהיהדות הייתה אסורה בהן).¹

רק יהודים בעלי היתר מיוחד הורשו להיכנס לספרד ולפורטוגל, אך במאות השנים שלאחר הגירוש וגזרת השמד קיבלו מעטים בלבד היתר מעין זה.² היהודים שהחליטו לבקר במלכויות האיבריות תחת זהות בדויה נטלו על עצמם סיכונים רבים. מי שהתגנבו לשם בחשאי היו חייבים לכלכל את צעדיהם בזהירות רבה. היה עליהם להסתיר לא רק את זהותם היהודית אלא גם את העובדה שהתגוררו במקומות שבהם יכלו לבוא במגע עם יהודים. היה עליהם להימנע מכל חיכוך עם סוכני האינקוויזיציה, שמא יתגלה שנימולו והצטרפו אל הדת היהודית. כל מבקר יהודי שהגיע לספרד או לפורטוגל ידע שעל המעידה הקלה ביותר הוא עלול לשלם מחיר כבד. בן־רגע יכלו לצוץ מלשינים, אנשים שראו אותו חי בין יהודים באחת המדינות, שימסרו לאינקוויזיציה פרטים מרשיעים עליו וידווחו על החיים היהודיים שניהל בגלוי. החשש העיקרי היה מפני

1 Y. Kaplan, "The Travels of Portuguese Jews from Amsterdam to the 'Lands of Idolatry' (1644–1724)", *Jews and Conversos: Studies in Society and the Inquisition*, ed. Y. Kaplan, Jerusalem 1985, pp. 197–224; "קפלן, י" המאבק נגד השיבה לאיבריה בפזורה הספרדית", ציון, סד (תשנ"ט), עמ' 65–100.

2 הכינוי הרשמי שלהם בספרד היה Judíos de permiso, דהיינו "יהודים בעלי היתר". ראו: M. García-Arenal and G. Wieggers, *A Man of Three Worlds: Samuel Pallache, a Moroccan Jew in Catholic and Protestant Europe*, translated by M. Beagles, Baltimore–London 1999, p. 13

"נוצרים חדשים" מאוכזבים, שחזרו לספרד ולפורטוגל אחרי שניסיונם להצטרף ליהדות לא עלה יפה. אכולי מרירות וייאוש, הם ביקשו לשכנע את חוקרי האינקוויזיציה בכנות החרטה שלהם, וכדי להשיג מחילה וכפרת עוונות, היו נכונים למסור פרטים מפלילים נגד "נוצרים חדשים" ששמרו על זיקה ליהדות, ובראש וראשונה נגד אלה שבאו לבקר בספרד או בפורטוגל אחרי שהצטרפו אל הדת היהודית.

סיבות שונות הניעו אנוסים לשעבר לבקר בארצות האינקוויזיציה. היו שביקשו לראות קרובי משפחה, לפעמים אפילו מתוך כוונה להניעם להצטרף ליהדות. אחרים הגיעו כדי לחזק קשרים עם שותפים לעסקים או לצורך גביית חובות, ואפילו כדי לקבל חלק בירושה. מבקרים אלה הכירו היטב את נתיבי ספרד ופורטוגל, היו בקיאים באורח החיים ובמנהגים של בני המקום, ושום סימן היכר בהופעתם החיצונית לא היה בו כדי לחשוף את זהותם היהודית.

הקהילות הספרדיות במערב אירופה במאה השבע־עשרה גינו את ההליכה ל"ארצות האלילות" בנחישות רבה. השהות בספרד ובפורטוגל, ארצות שפעלה בהן אינקוויזיציה אשר הכריזה מלחמת חרמה על ה"מתייהדים", חייבה את היהודים שהגיעו לשם להסתיר את יהדותם ולנהוג כנוצרים קתולים לכל דבר. ההליכה אל המלכויות האלה, כמו שהות בצרפת או בארצות השפלה הדרומיות, שגם בהן נאסרה נוכחותם של יהודים, הפכה את אותם מבקרים ל"אנוסים מתוך בחירה", והנהגה בקהילות הספרדיות לא יכלה להשלים עם התופעה הזאת. קהילת הספרדים באמסטרדם הייתה הראשונה שיצאה במפורש נגד ההליכה ל"ארצות האלילות". בתקנה מ"ב בסיוון ת"ד (16 ביוני 1644) נקבע, כי אלה שייאלכו לאחת הארצות האסורות יאלצו, מייד עם שובם לאמסטרדם, לבקש מחילה מעל בימת בית הכנסת קבל עם ועדה, ובמשך ארבע שנים לא ייבחרו לתפקיד כלשהו בקהילה, לא יעלו לתורה ולא יזכו בשום כיבודים בזמן התפילה.³ הקהילות הספרדיות בליוורנו (ב־1655), בהמבורג (ב־1657) ובלונדון (ב־1677) הלכו בעקבות קהילת אמסטרדם וניסחו תקנות ברוח דומה, עם הבדלים קטנים, בהתאם לתנאי המקום ולנסיבות הזמן.⁴

במאמר שפרסמתי לפני שנים עלה בידי לזהות שמונים יהודים ספרדים מאמסטרדם שהפרו את האיסור וחויבו להתייצב על בימת בית הכנסת ולבקש מחילה משום שעברו על התקנה הזאת. ניסיתי לצייר את הפרופיל החברתי של מבקשי המחילה, ואפילו לשער את אורך התקופות שבהן שהו בארצות האסורות. במקרים בודדים אף עלה בידי לגלות באילו ארצות ביקרו.⁵

3 קפלן, מסעות (לעיל, הערה 1), עמ' 205 ואילך.

4 הנ"ל, המאבק (לעיל, הערה 1), עמ' 80 ואילך.

5 הנ"ל, מסעות (לעיל, הערה 1), עמ' 206 ואילך, ובמיוחד עמ' 212–224. וראו גם: הנ"ל, "פסקים מבית הדין של הקהילה הספרדית-הפורטוגאלית באמסטרדם במאה השמונה־עשרה ומשמעותם

ואולם, מה בדיוק עבר על אנשים אלה בזמן ביקוריהם האסורים וכיצד התמודדו עם הסכנות שארבו להם? על שאלות אלה לא ניתן למצוא תשובה בפנקסי הקהילות. לכאורה, גם אין סיכויים רבים למצוא את עקבותיהם של מבקשי המחילה בתעודות האינקוויזיציה, שהרי מדובר במי שהצליחו לחזור בשלום לאמסטרדם, ולכאורה ידם של האינקוויזטורים לא השיגה אותם. יחד עם זאת, עשויות להופיע עדויות על ימי שהותם בספרד ובפורטוגל במשפטי אינקוויזיציה נגד עבריינים אחרים.

הנה, לדוגמה, המקרה של דוד הנריקס (Henriques), שעלה על בימת בית הכנסת באמסטרדם בד' בניסן ת"י (5 באפריל 1650) כדי לבקש מחילה על הליכתו ל"ארצות האלילות".⁶ מן הפרטים המעטים שהצלחתי למצוא עליו בארכיוני אמסטרדם מתברר שהוא השתייך למעוטי היכולת שנוקו לסיוע מקופת הצדקה של הקהילה הספרדית. שמו נעלם לעתים תכופות מרשימות מקבלי הצדקה, ולפעמים אשתו קיבלה את כספי הסעד במקומו, כנראה בשנים שבהן לא ישב בעיר. בין הספרדים בהולנד נודע בכינוי "o galego", דהיינו הגליסאי, על שום מוצאו מאזור גליסיה שבצפון ספרד, ומשם הגיע ככל הנראה להולנד.⁷ והנה, בעדות שמסר "הנוצרי החדש" פרנסיסקו דומינגו דה גוסמן (Francisco Domingo de Guzmán) ב־14 בפברואר 1661 בפני האינקוויזיציה במדריד, ובה גילה את שמותיהם של רבים מן היהודים שהכיר בקהילות הפזורה הספרדית, סיפר בין היתר על אדם בשם אנטוניו הנריקס. מוצאו מן העיר סנטיאגו דה קומפוסטלה (Santiago de Compostela) שבגליסיה, שמו היהודי דוד הנריקס והוא תושב אמסטרדם. נותן העדות, שחי שנים רבות כיהודי בקהילת הספרדים באמסטרדם, מסר תיאור מפורט למדי של הופעתו החיצונית של הנריקס אחרי שראה אותו:

נוהג כיהודי ומבקר בבית הכנסת באמסטרדם ומקיים את המנהגים והטקסים של היהודים, החל מחודש יולי של שנת אלף שש מאות וארבעים וחמש ועד לשנת המישים ושתיים, ולאחר מכן [בחודשים] האחרונים של המישים ותשע ושנת שישים, ובתקופה זו ערך אנטוניו הנריקס האמור שלוש נסיעות לספרד, אחת בשנת ארבעים ושמונה, אחת בשנת מישים, ואחת בשנת המישים ושבע... ובסנטיאגו מתגוררות אמו ושתי אחיותיו.

בנסיעתו האחרונה לספרד, הוסיף העד המלשין, גבה הנריקס שבע מאות דוקטים, שהגיעו לו מכספי הירושה של אחת מאחיותיו.⁸ העדות הזאת מתייחסת ללא ספק אל

ההיסטורית-חברתית", מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ה, בעריכת י' מכמן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 28–30, על שלושה מקרים נוספים של יהודים מאמסטרדם שהלכו ל"ארצות האלילות" בשנים 1746–1747.

6 קפלן, מסעות (לעיל, הערה 1), עמ' 212, מס' 16; עמ' 218, הערה 55.

7 ראו: Livro de Ascamoto A (ספר הסכמות א), ארכיון הקהילה הפורטוגלית באמסטרדם, המופק בארכיוני העיר, fol. 286, No. 19, PA 334.

8 ראו: Archivo Histórico Nacional, Madrid, Inquisición de Toledo, leg. 165, exp. 12.

אותו דוד הנריקס שביקש מחילה בבית הכנסת באמסטרדם בתחילת אפריל 1650. היא משלימה את המידע שסיפק לנו פנקס הקהילה באמסטרדם, עליו ועל נסיעותיו לספרד. מתברר שדוד הנריקס ביקר אצל קרובי משפחתו בסנטיאגו דה קומפוסטלה, העיר שבה נולד. הוא הצליח לחמוק לא רק מעיני האינקוויזיציה אלא גם מן הפיקוח של הנהגת הספרדים באמסטרדם, שכן רק נסיעה אחת משלוש נסיעותיו לספרד התגלתה לפרנסי הקהילה, ורק על אותה הנסיעה נדרש לבקש מחילה.⁹

ראשית דרכו של כריסטובל מנדס

במאמר זה אני מבקש להציג את המקרה של אברהם פרנקו דה סילבירה (Franco de Silveira), שהשתייך לאותה הקהילה והיה בן זמנו של דוד הנריקס. גם הוא נסע מאמסטרדם לספרד, אך סיפורו האישי סבוך ומורכב הרבה יותר. ההתחזקות אחר מסלול חייו מלמדת עד כמה יש להיזהר מלהסיק מסקנות לגבי ההתנהגות והמניעים של "נוצרים חדשים" ואנוסים רק על סמך העיון במשפטי האינקוויזיציה. מתברר שגם הניתוח הקפדני ביותר של תיק אינקוויזיציה עלול להתגלות כבלתי מספיק, כי תמיד יכולים להופיע פרטים חדשים ממקורות אחרים שישנו את התמונה מכול וכול.¹⁰

fol. 7r-v: "Antonio: Henriques será de cerca de cinq[uen]ta años, mediano de cuerpo, flaco, moreno, nariz grande, cavello largo negro liso, vigote grande negro, piernas gruesas... al d[ic]ho Ant[oni]o Henriques le bió judaiçar y acudir a la sinagoga de Amsterdam y hacer los ritos y ceremonias de judios desde el año de mil y seis[cient]os y quarenta y cinco por el mes de jullio hasta el año de cinq[uen]ta y dos y después en los últimos de cinq[uen]ta y nueve y sesenta y en este d[ic]ho t[iem]po el d[ic]ho Ant[oni]o Henrriquez hiço tres viajes a España, el uno por el año de quarenta y ocho y el otro el año de cinq[uen]ta y el otro por el año de cinq[uen]ta y siete... y el d[ic]ho Antonio Henrriquez tiene a su madre y a dos hermanas en Santiago pero no save como se llaman... y save que en el año de cinq[uen]ta y siete estando en Galicia con su madre y hermanas de quienes cobró setecientos ducados que le tocaron por la herencia de otra hermana suya"

9 לא ברור אם באפריל 1650 ביקש מחילה על נסיעתו ב־1647. אם כך, אזי נעדר מן העיר יותר משלוש שנים, וזמן קצר אחרי שביקש מחילה יצא שוב לספרד. ואולם, ייתכן שביקש מחילה באפריל 1650 על הנסיעה באותה השנה, ואם כך, מדובר בנסיעה לתקופה קצרה מאוד.

10 על משפט האינקוויזיציה שלו ראו מספר התייחסויות קצרות: D.L. Graizbord, *Souls in Dispute: Converso Identities in Iberia and the Jewish Diaspora, 1580–1700*, F. Trivellato, Philadelphia 2004, pp. 1, 122, 136, 138–139. הוא מוזכר בקיצור גם אצל: T. Levie *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven–London 2009, pp. 34–35; T. Bernfeld, *Poverty and Welfare among the Portuguese Jews in Early Modern Amsterdam*, Oxford 2012, p. 281, n. 91

אף שפרנקו דה סילבירה הוא דמות שולית בהיסטוריה של הקהילה באמסטרדם, פרשת חייו יש בה כדי ללמד רבות על הזיקה ועל יחסי הגומלין שבין "הנוצרים החדשים" במדינות האיבריות לבין הפזורה הספרדית המערבית בעת החדשה המוקדמת. במשך כל תקופת מחקרי על האיש הזה הזדמנו לי הפתעות למכביר, והן גרמו לי לא אחת לשנות את דעתי לגבי כוונותיו ומניעיו. אני מניח שעוד יתגלו לי מסמכים נוספים בפרשה זו. על הביוגרפיה שלו אני משלים בימים אלה מונוגרפיה מקיפה. כאן אעמוד על כמה היבטים מרכזיים במסלול חייו. המאמר מוקדש לידידי יוסף הקר, המשמש דוגמה ומופת למלומד והיסטוריון שלא ויתר מעולם על שום חיפוש ולא חסך מעצמו שום טרחה כדי למצות עד תום כל מחקר ממחקריו.

אברהם פרנקו דה סילבירה לא כתב ספרים ולא מילא תפקידים בקהילה הספרדית באמסטרדם בשנים שהיה חבר בה. גם לא ניתן לזקוף לזכותו מעשים מיוחדים שיכלו להבליט את מקומו בקרב בני עדתו. אלמלא משפט האינקוויזיציה שהתנהל נגדו לא היינו מוצאים סיבה לגלות בו עניין. ואולם, כתוצאה ממאסרו בידי האינקוויזיציה והחקירה הממושכת שהתנהלה נגדו הצטבר מידע רב על חיי הנדודים שלו, שהפגישוהו עם כמה מן המרכזים החשובים של הפזורה הספרדית במערב אירופה. מבחינות רבות ניתן לראות בו מקרה המאפיין את המציאות ההיסטורית של פזורת "הנוצרים החדשים" והיהודים הספרדים במאה השבע-עשרה.

ביום ראשון, 22 בפברואר 1665, לאחר יותר משלוש שנים של חקירות מתישות בידי האינקוויזטורים, הוקרא גזר דינו של "נוצרי חדש" בשם כריסטובל מנדס (Cristóbal Méndez), באוטרידה-פה שהתקיים בכנסיית המנזר ע"ש פטרוס המרטיר הקדוש (San Pedro Mártir) שבעיר טולדו. על אף חומרת העבירות שיוחסו לו הוא ניצול משרפה על המוקד.¹¹ ברגע האחרון אף הוחלט לבטל את העונש החמור יותר שנגזר עליו קודם לכן, שכלל עבודת פרך כמשוטאי במשך שלוש שנים בספינות הצי הספרדי.¹² במקום זאת הוטל עליו עונש של מאסר עולם, שמשמעותו המעשית הייתה כליאה למספר שנים בבית סוהר של האינקוויזיציה, עד שנמצא כי האסיר כיפר על עוונותיו.¹³ במהלך שנות

11 "Dada fue esta sentencia por los Señores Inq[uisido]res y ordinario que en ella firmaron sus nombres estando celebrando auto público de fee en la Iglesia del conv[en]to de San Pedro Mártir de esta ciudad de Toledo en un cadalso alto de madera que en ella avía. Domingo veinte y dos días del mes de febr[er]o de mill y seiscientos y sesenta y cinco..."

12 ראו שם, עמ' 163, החלטה מ־19 בדצמבר 1664: "y que por la contumacia de la primera :causa sea condenado a tres años de galeras..."

"y no sea condenado a servir en las galeras..."

13 על עונש מאסר עולם ומשמעותו המעשית ראו: B. Aguilera Barchet, "El procedimiento

המאסר היה כריסטובל מנדס אמור לבוש, בכל הטקסים הכנסייתיים, את גלימת הסנבניטו (sambenito), חלוק הקלון שהנהיגה האינקוויזיציה,¹⁴ ולעמוד תחת פיקוח צמוד של אנשי כנסייה, שהופקדו על חינוכו מחדש בנצרות הקתולית. והנה, מתברר שכריסטובל מנדס זה הוא אחר מאשר אותו אברהם פרנקו דה סילבירה, שאת עקבותיו מצאנו בקהילת "תלמוד תורה" באמסטרדם.

הוא נולד בסביליה בשנת 1624 להורים "נוצרים חדשים" מפורטוגל.¹⁵ משפחתו התגוררה מדורי דורות בעיר ויזאו (Viseu), השוכנת כשמונים קילומטרים מצפון־מזרח לקוימברה (Coimbra). מאז גזרת השמד של שנת 1497 ישבו בה הרבה "נוצרים חדשים" ממוצא יהודי, ולא מעטים מהם נחקרו ונידונו בבתי הדין של האינקוויזיציה בפורטוגל לאורך המאות השש־עשרה והשבע־עשרה. הוריו, ארטור מנדס (Artur Méndez) ובאטריס סילבירה (Beatriz Silveira), הגיעו לאנדלוסיה בהגירה ההמונית שהעבירה מאות רבות של "נוצרים חדשים" מפורטוגל לספרד החל בשנות השמונים של המאה השש־עשרה.¹⁶ בגיל שישה חודשים עבר כריסטובל עם משפחתו אל עיר הנמל קאדיס (Cádiz), שמשכה אליה סוחרים רבים מקרב הקונברסוס, במיוחד כאלה שהיו מעורבים במסחר עם המושבות שבעולם החדש. בקאדיס נולדו מרבית אחיו ואחיותיו, ושם הלכה לעולמה אמו בשנת 1635. מגיל שלוש עד גיל חמש־עשרה לערך

de la Inquisición española", *Historia de la Inquisición en España y América*, eds. J. Pérez Villanueva and B. Escandell Bonet, 2, Madrid 1993, pp. 494–498

14 ראו שם, עמ' 502.

15 הפרטים הביוגרפיים על אברהם פרנקו דה סילבירה המופיעים להלן מבוססים על התודותיו בבית דין האינקוויזיציה במדריד ב־18 באוגוסט וב־8 ו־17 באוקטובר 1661; ובבית דין האינקוויזיציה בטולדו ב־17 בנובמבר וב־14 בדצמבר 1661, ב־18, 19 ו־26 באפריל 1662, ב־9 וב־11 ביוני 1662, ב־27 בינואר, ב־18 במרס וב־9 ביוני 1663, וב־17 בדצמבר 1664. כמו כן הסתמכתי על פרטים מסוימים שמסרו כמה מעדי התביעה במשפט זה.

16 על ההגירה של "נוצרים חדשים" מפורטוגל לספרד נכתבה ספרות עשירה ביותר. ראו בין היתר: Y.H. Yerushalmi, *From Spanish Court to Italian Ghetto: Isaac Cardoso – A Study in Seventeenth-Century Marranism and Jewish Apologetics*, New York–London 1971, pp. 1–50; J. Caro Baroja, *Los Judíos en la España Moderna y Contemporánea*, 1, Madrid 1978, pp. 481–506; J.C. Boyajian, *Portuguese Bankers at the Court of Spain 1626–1650*, New Brunswick 1983; A. Domínguez Ortiz, *La clase social de los conversos en Castilla en la edad moderna*, Madrid 1991; idem, *Los extranjeros en la vida española durante el siglo xvii*, Sevilla 1996, pp. 89–113; P. Hueriga Criado, *En la raya de Portugal: Solidaridad y tensiones en la comunidad judeoconversa*, Salamanca 1993; M. Schreiber, *Marranen in Madrid 1600–1670*, Stuttgart 1994; B. López Belinchón, *Honra, libertad y hacienda (Hombres de negocios y judíos sefardíes)*, Alcalá de Henares 2001; M. Alpert, *Crypto-Judaism and the Inquisition*, Houndmills–New York 2001

הופקד חינוכו בידי מורים ישועים; מהם למד קרוא וכתוב ומהם קיבל את יסודות הדוקטרינה הקתולית.¹⁷ בשנת 1637 נשלח למדריד, וזמן קצר לאחר מכן קרא לו אביו להצטרף אליו באנטקרה (Antequera), העיירה שאליה הוגלה לאחר שהואשם בהברחת סחורות. כעבור זמן קצר, כשנפתח במדריד המשפט נגד אביו על העברות הכלכליות שיוחסו לו, חזר עמו כריסטובל לבירה הספרדית. לאחר שנה חזרו האב והבן לקאדיס ונשארו שם עד לשנת 1641. מקאדיס עבר כריסטובל לאמפודיה (Ampudia), ובחיפוש אחר עבודות מזדמנות נאלץ לנדוד, בשנתיים הבאות, בין וליאדוליד, ליאון, מלגה, פלנסיה וריוסקו (Río seco) עד שחזר לאנטקרה.¹⁸

המאסר בכלא האינקוויזיציה ומהלך החקירה במדריד ובטולדו

את רוב הפרטים על מסעותיו תיאר בפני חוקרי האינקוויזיציה במדריד, במושב חקירתו הראשון, ב־18 באוגוסט 1661, חמישה־עשר ימים לאחר שנתפס ברחובות הבירה והוכנס אל בית המאסר.¹⁹ כריסטובל ביקש להופיע בפני האינקוויזטורים כדי להתוודות על עברותיו ולחזור אל חיק הכנסייה. ב־13 בנובמבר 1661 הועבר אל האינקוויזיציה בטולדו,²⁰ ושם נבדק, ב־9 במאי 1662, בידי כירורג והלה קבע כי הוא נימול.²¹ במושבים של משפטו בבית דין האינקוויזיציה בטולדו, שהתקיימו בין 17

17 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 96v: "Dijo que sabe leer y escribir, y lo aprendió en Cádiz siendo su maestro de leer el Padre Nicolás de Escalante de la Compañía de Jesús, maestro de la escuela de leer y siendo su maestro de escribir el Padre Luis de Figueroa de la misma compañía, siendo de edad de tres años asta de edad de quince poco más o menos. Y que de el año de treinta y seis asta el de treinta y siete estudió la gramática asta el libro quarto, en d[ic]hos estudios de la compañía de Cádiz, siendo su maestro el Padre de Venegas"

18 שם, עמ' 97r-v: "y juntos se vinieron a Madrid a seguir el pleito del contrabando y allí estubieron cerca de un año y desde allí bolbieron a Cádiz donde estubo este asta el año de quarenta y uno que salió a Ampudia y diferentes lugares como son Valladolid, León, Málaga, Palencia, Río seco y Antequera a diferentes empleos, lo qual duró asta el año de quarenta y tres..."

19 שם, עמ' 43r ואילך. על פעילות האינקוויזיציה במדריד ועל התגבשות בית דין נפרד לבירת המלוכה לקראת אמצע המאה השבע־עשרה ראו: J. Contreras and J.P. Dedieu, "Estructuras geográficas del Santo Oficio en España", *Historia de la Inquisición en España y América* (above, n. 13), 2, pp. 17–21; J. Blázquez Miguel, *Madrid: Judíos, herejes y brujas: El Tribunal de Corte (1650–1820)*, Toledo 1990, pp. 14–18

20 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 84r-v.

21 שם, עמ' 85r: "Inspección. En el S[an]to Off[ic]io de la Inq[uisici]ón de Toledo a :nuebe días del mes de Mayo de mil y s[eiscient]os y sesenta y dos años estando en

בנובמבר 1661 ל־17 בדצמבר 1664, הוא נחקר ביסודיות רבה. יומיים לאחר סיום הדיונים הוקרא פסק דינו, והוא תוקן לקולא ב־20 בינואר 1665. כשנתפס כריסטובל מנדס ברחובות מדריד ב־3 באוגוסט 1661 כבר הצטברו נגדו חשדות רבים בבית דין האינקוויזיציה של בירת הממלכה. האינקוויזטורים ידעו שהוא שוהה בספרד זה מספר חודשים תחת השם הבדוי כריסטובל דה איילה (Cristóbal de Ayala). בעדות שהוזכרה לעיל, שמסר פרנסיסקו דומינגו דה גוסמן בפברואר 1661 בפני בית הדין, הוא הודיע להם שפגש את כריסטובל מנדס במדריד וזיהה אותו כאחד היהודים שראה בשעתו באמסטרדם. לפי הפרטים שמסר, באחד הימים התייצב כריסטובל מנדס מולו, במעון שבו התאכסן במדריד, כדי להתחקות אחר נסיבות בואו לספרד. דה גוסמן, שהגיע למדריד כדי לחזור אל חיק הנצרות אחרי שנים רבות שחי כיהודי בקהילות שונות, טען בפני החוקרים שכריסטובל איים לרצוח אותו. עוד בדרכו לספרד, בימים שבהם התעכב בפריס, שמע מקרוב משפחה על תכנית סודית להתנקש בחייו שאותה רקמו, לדבריו, מספר יהודים באמסטרדם שידעו על כוונתו לחזור לנצרות. דה גוסמן טען כי חורשי המזימה חששו שימסור פרטים מרשיעים על עשרות היהודים שפגש בקהילות הפזורה הספרדית, שמרביתם היו בעלי עבר של "נוצרים חדשים" בספרד ובפורטוגל. כריסטובל מנדס היה אמור, לטענתו, להוציא לפועל את תכנית הרצח בעזרת שני יהודים שבאו אתו, האחד מהמבורג והאחר מאמסטרדם. זה שהגיע מאמסטרדם לא היה אלא אותו דוד הנריקס ה"גליסאי" שהוזכר לעיל, שביקש מחילה בבית הכנסת על הליכתו ל"ארצות האלילות".²² דה גוסמן ייחס בטעות לכריסטובל את השם דוד מנדס, וטען שתחת שם זה היה מוכר בקהילה באמסטרדם. להוציא השם המשובש, היו הפרטים האחרים שמסר עליו מדויקים למדי. אל עדותו המרשיעה של דה גוסמן הצטרפה עדות נוספת, שמסר במדריד ב־24 במאי 1661 "נוצרי חדש" אחר, תושב בורדו, שהופיע אף הוא מרצונו בפני בית דין האינקוויזיציה. יוסף גארסיה דה ליאון (García de León) ביקש לדווח על כמאה יהודים שפגש בליורנו, באמסטרדם ובמקומות אחרים, שעל רבים מהם ידע כי היו

su aud[ien]zia de la tarde los S[eñore]s Inq[uisido]res Licenciados D. Diego de Ozores y D. Ambrosio Ignacio Spinoza y Guzmán, mandaron entrar a ella a Fran[cisc]o Guerrero cirujano, familiar deste S[an]to Off[ici]o que tiene jurado el secreto y fidelidad y le mandaron... hiciese inspección en el miembro viril de un preso que está en la cárcel no. 15 que se llama Christóval Méndez y aviendo ydo y hecho d[ic]ha inspección de el caso declaró el d[ic]ho cirujano que el d[ic]ho preso tiene circuncidado la mitad del prepucio por la parte alta y en la haba, por encima del mismo frenillo, una zicatriz de herida, y lo firmó Fran[cis]co Sánchez Guerrero"

שם, עמ' 4r-8r, v-9r.

"נוצרים חדשים" שנטשו את הכנסייה הנוצרית. הוא מסר שמות ופרטים מזהים שונים על מוצאם, עיסוקיהם והופעתם החיצונית של כמאה מהם.²³ בין היהודים שראה באמסטרדם הזכיר אחד "פלוני פסטלדה" (fulano Pastelada), שעל אביו, ארטור מנדס, ידע לספר כי ישב בכלא האינקוויזיציה בין השנים 1646–1647 יחד עם בתו, שאף אותה פגש באמסטרדם.²⁴ מסתבר שלכריסטובל מנדס גיבורנו יצא שם של גרגרן וולל עוגות, ועל כן הדביקו לו את הכינוי Pastelada (מן המילה pastel, שפירושה, בספרדית ובפורטוגלית עוגה או מאפה; pastelada משמעה בפורטוגלית כתם בצורת עוגה).²⁵ ואכן, על פי התיאור שמסר עליו דה גוסמן, היה כריסטובל בעל קומה בינונית, רחב ממדים ושמן.²⁶

בימים שבהם נחקר כריסטובל מנדס בידי האינקוויזיציה לא נותרה לו אלא אחות אחת שהתגוררה באמסטרדם, והיא אכן זו שישבה בשעתו בכלא האינקוויזיציה עם אביה. יתר שבעת אחיו ואחיותיו כבר הלכו לעולמם. האינקוויזיציה גם אספה נתונים על כמה קרובי משפחה אחרים של כריסטובל, שהצטרפו בינתיים אל הקהילות הספרדיות באמסטרדם, בהמבורג ובליורנו. לעומת זאת, ארטור מנדס אביו כבר לא היה בין החיים. הוא מת בכלא האינקוויזיציה של סביליה בשנת 1647.²⁷

ההפלגה לוונציה ותחילת דרכו של אברהם פרנקו דה סילבירה

כשאביו ואחותו נאסרו בידי האינקוויזיציה כבר היה כריסטובל רחוק מכל סכנה. את הידיעה על מות אביו קיבל ככל הנראה באיטליה. בהתוודותו הראשונה, ב־18 באוגוסט 1661, גולל בפני בית דין האינקוויזיציה במדריד את סיפור נדודיו מספרד לאמסטרדם דרך איטליה, צרפת ואנגליה. בהמשך חקירתו, במדריד ובטולדו, השלים פרטים נוספים.

23 שם, עמ' 15r–19v.

24 שם, עמ' 16r: fulano Pastelada, y su hermana, cuyos nombres no save, hijos de Artur Méndez, que dicho Artur y su hija estubieron presos en Sevilla el año de quarenta y seis o quarenta y siete..."

25 פרנסיסקו דומינגו דה גוסמן שיבש את הכינוי, ואמר el Pastelero במקום Pastelada. הוא הסביר שכינו אותו כך "משום שאכל הרבה עוגות". וראו שם, עמ' 6r: "que se llama David Méndez y por mal nombre el Pastelero porque comía muchos pasteles". מנדס היה מודע לכינוי הזה; ראו שם, עמ' 138v.

26 כמו כן עולה מן העדות הזאת שהיה לו שיער ארוך ומתולתל בצבע ערמוני, בהיר במקצת מצבע זקנו הסבוך ושפמו הגדול. ראו שם, עמ' 6v: "mediano de cuerpo abultado y bien hecho, moreno de rostro, cavello castaño claro, encrespado y largo aunque no mucho, vígote grande y mucha barba color castaño algo más obscura que el cavello"

27 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 86v.

כריסטובל מנדס עזב את ספרד ב־26 במרס 1643. הוא השתדל ליצור את הרושם שלא הייתה לו מלכתחילה שום כוונה לצאת מספרד ולנטוש את הנצרות. על פי הדברים שאמר לחוקרי האינקוויזיציה, הוא עזב יום אחד את בית אביו מתוך קלות דעת והצטרף לשני דודים שהפליגו מסביליה, עם הנשים והילדים ובליווי משרתת שחורה, אל סן לוקאר דה ברמדה (San Lúcar de Barrameda).²⁸ ואולם, מתברר שהמסע לא הסתיים שם. בסן לוקאר עלה כריסטובל עם כל האחרים על אונייה אנגלית והיא הובילה אותם עד לוונציה. מהמשך דבריו מתחוויר שהם עצרו לתחנת ביניים במלטה, וכריסטובל הספיק להשתתף במיסה באחת הכנסיות שבאי.²⁹

אל ונציה הגיעו בני החבורה ב־26 באפריל, בדיוק חודש אחרי שיצאו מספרד. הם התקבלו בידי קרובי משפחה ומכרים שעוד הכירו מפורטוגל ומספרד. כריסטובל התארח אצל דודו אברהם סוארס (Suárez), שאותו זכר מקאדיס, כשהלה התאכסן בבית אביו ערב הפלגתו לאחת המושבות שבאמריקה.³⁰ מייד עם בואו החל דודו לשדל את כריסטובל להצטרף אל דת משה. למטרה זו נזקק לעזרתו של יהודי בא בימים בשם משה מטולדו, שדרש בפני כריסטובל על נצחיותה של תורת משה. הוא הביא עמו "ביבליה ברומנס" (דהיינו טופס של התנ"ך מתורגם לספרדית שראה אור בפררה ב־1553),³¹ ותוך ארבעה או חמישה ימים הצליח לשכנע אותו, על סמך הפירושים שנתן לפסוקים שונים, שתורת משה נצחית והיא הדת האמיתית, ורק מי שמקיים את מצוותיה זוכה לישועת הנפש.³² לא חלפו ימים רבים עד שכריסטובל נתן את הסכמתו להיכנס בבריתו של אברהם אבינו. כשמונה־עשרה שנים לאחר מכן, בשעה שעמד מול בית הדין במדריד, עדיין זכר את תאריך ברית המילה: 5 או 6 במאי 1643. גם את שמו של המוהל לא שכח, סוחר קשיש בשם שלמה טורו (Toro), שמל אותו בביתו של אברהם

28 שם, שם.

29 שם, עמ' 96r "y luego dijo aver oido dos misas después de lo d[ic]ho por el mismo año, una en Malta y otra en Venecia..." מדברים אלה מתחוויר כי גם בוונציה השתתף במיסה באחת הכנסיות. אפשר שעשה זאת בימיו הראשונים בעיר, לפני שנימול. יחד עם זאת אין לשלול את האפשרות שבדה את הדברים מלבו כדי לחזק את הרושם שאל ונציה הגיע כנוצרי מאמין.

30 שם, עמ' 60v. לפי זיכרונו אברהם סוארס נקרא בספרד Don Lope de Castillet.

31 על מהדורת תרגום זה ראו בעיקר את המאמרים שבקובץ: I.M. Hassán and A. Berenguer (eds.), *Introducción a la Biblia de Ferrara: Actas del Simposio Internacional sobre la Biblia de Ferrara (Sevilla, 25–28 de noviembre de 1991)*, Madrid 1994

32 שם, עמ' 60r. הדוד התארח אצל אביו בקאדיס בשנת 1630 לפני צאתו ליבשת אמריקה, וכשחזר משם ב־1635 או ב־1636 פגש אותו כריסטובל בשנית. הוא סיפר בעדותו שיהודי ונציה כינו את משה מטולדו "הכס" (Gajam). ראו שם, שם: "el qual le persuadió a éste a que guardase la ley de los judíos y le trajo la Biblia en romance en que le mostró algunos lugares en que fundaba que la verdadera ley hera la de Moisés y que no se avía acabado y que era permanente y que en ella se había éste de salbar y no en otra..."

סוארס בנוכחות קומץ מכרים מתושבי ונציה.³³ באותו מעמד קיבל כריסטובל את שמו העברי, אברהם, ומאז נודע בשמו החדש: אברהם פרנקו דה סילבירה (ולפעמים פרנקו אי סילבירה). דודו אברהם סוארס העניק לו במתנה טלית, זוג תפילין וסידור תפילה בתרגום לספרדית, וכעבור עשרים יום, אחרי שהחלים מברית המילה, הגיע לראשונה אל בית הכנסת של הספרדים בוונציה.³⁴ לראשונה בחייו התעטף בטלית והניח תפילין, ומול ההיכל הפתוח אמר, בעקבות החזן, את ברכת הגומל. בפני חוקרי האינקוויזיציה חזר על המילים העבריות של הברכה, וסופר בית הדין רשם אותן באותיות לטיניות, עם תרגום לספרדית: *Barux ata adonay eloenu, Meleg aolam Melegaolam* “*Barux ata adonay eloenu, Meleg aolam Melegaolam*”³⁵. הוא לא נרתע מלהודות, כי מאז אותו מעמד הקפיד להתפלל שלוש פעמים ביום בבית הכנסת. כך נהג בימי ישיבתו בוונציה וכך המשיך לנהוג בשנים הבאות, במרבית היישובים שאליהם הגיע. לאורך כל מאסרו בידי האינקוויזיציה דבק בגרסתו זו, דהיינו שרק בוונציה התוודע לראשונה אל תורת משה ורק שם החל לקיים את מצוותיה. לצד אותו משה מטולדו הזכיר את רבני הקהילה באמסטרדם בתור מי שלימדו אותו, באמצעות הדרשות ששמע מפיהם, את עיקרי היהדות, את טקסיה ואת מצוותיה: ר' שאול לוי מורטרה ור' מנשה בן ישראל “שכבר הלכו לעולמם”, “וחכם פלוני אבוהב היושב עתה באמסטרדם”.³⁶

33 שם, עמ' 59r: “se circuncidó en cinco o seis de Mayo del d[ic]ho año de quarenta y tres en casa del d[ic]ho Abraham Suárez y le circuncidó Salomon Toro, un judío viejo, mercader, que tenía el circuncidar por meritorio, y éste se sentó en una silla y el d[ic]ho Salomon Toro con una tenaça le cogió el prepucio y con un cuchillo muy agudo se lo cortó y le dio no se acuerda si por la parte de abajo o de arriba una tijeretada que llaman la aperia y dicen que se hace para que no buelba a crecer el Prepucio... y dijo unas oraciones y salmos que este no atendió con el gran dolor que sentía y los que estaban presentes respondían Amén, que serían cuatro o cinco personas...” הוא הזכיר בפני האינקוויזטורים את ה“פריעה” והסביר להם את משמעות המושג.

34 שם, עמ' 61v, 66r.

35 שם, עמ' 62r: “fue este a la sinagoga y se puso los d[ic]hos tefelines y el d[ic]ho tale y la primera ceremonia que hizo fue yr al ejal que es donde está ençerrada la ley que son los cinco libros de Moisés escritos en pergamino cuyas puertas abrieron... y allí en pie dijo unas palabras Hebraicas que le fue diciendo el Jasam que es el que reça y fueron *Barux ata adonay eloeno Meleg aolam, Melega olam, agomel bejayadin tobo seguemalano co ltob* que no save éste lo que quieren decir mas que las primeras dicen Bendito tu adonay y que lo que a éste le dijeron el Jasam e d[ic]hos y el Abraham Suárez que quería decir en aquello que decía hera dar gracias a Dios que le había llegado a aquel estado de serbir y guardar su ley...” את האחריות על השיבוש של כמה ממילות הברכה יש לזקוף לחובתו של סופר האינקוויזיציה, שהתקשה לרשום את מה ששמע מפיו של הנחקר.

36 שם, עמ' 65r: “y que no le avía enseñado otra persona la ley de Moisés mas que el”

על השאלה אם הוא מחזיק ברשותו ספרים שאסרה האינקוויזיציה, השיב כי בביתו שבאמסטרדם יש לו עותק של תרגום הביבליה בספרדית, וכן סידור "וספרי תפילה אחרים של תורת משה, ועוד ספרים על מצוות התורה וחיבורים נוספים שמדפיסים החכמים (hahames במקור) בעניינים הקשורים לתורת משה".³⁷ הוא ישב בוונציה שנה תמימה, ובמשך כל התקופה הזאת התפלל בבית הכנסת של הספרדים ("שהוא אחד משבעה או שמונה בתי כנסת הקיימים בעיר").³⁸ הוא הזכיר את השמות של קרוב לשלושים יהודים ספרדים שפגש שם, אך לטענתו הכיר על פי מראה הפנים את רוב יהודי העיר, שאת מספרם הכולל העריך בשבעה עד שמונה אלפי נפש.³⁹

d[ic]ho Moisés de Toledo si no es algunos judíos por vía de comunicación y conferencia y los Predicadores que en Amsterdam heran el Haham Saul Levi Mortera y Manases Ben Israel ya difuntos y el Haham fulano Aboaf que está aora en Amsterdam que predicaban la ley de Moisés en la sinagoga..." לא מפתיע שלא זכר את שמו הפרטי של ר' יצחק אבוהב דה פונטיקה: במשך קרוב לששים־עשרה שנה ישב אבוהב בסיפה שבצפון מזרח ברזיל ושימש רב של קהילת "צור ישראל" במושבה ההולנדית, עד שנאלץ לחזור בשנת 1654, כשהפורטוגלים כבשו מחדש את כל האזור. אבוהב החל לדרוש בבית הכנסת לאחר מותם של מנשה בן ישראל (ב־1656) ושל מורטרה (ב־1660), ומשום כך היה פחות מוכר לכריסטובל. על יצחק אבוהב בברזיל ראו: א' ויז'ניצר, היהודים בברזיל למן ראשית התיישבותם ועד לעצמאות ברזיל (1500–1882), תרגם מאנגלית ד' קווסטלר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 186 ואילך, 198 ואילך, 250 ואילך.

37 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), שם. סביר להניח שבנוסף לביבליה של פררה (באחת ההדפסות המאוחרות, שיצאו לאור באמסטרדם משנת 1611 ואילך), ולסידורים ומחזורים בספרדית שיצאו לאור באמסטרדם במספר מהדורות, החזיק בביתו גם את הספרים: Abraham Farrar, *Declaração das 613 Encomendaças de nossa Sancta Ley*, Amsterdam 1627; Menasseh ben Israel, *Thesouro dos Dinim*, 1–2, Amsterdam 1645–1647. ראו רשימת הדפוסים היהודיים בספרדית ובפורטוגלית שנדפסו באמסטרדם במאות השבע־עשרה והשמונה־עשרה: H. den Boer, *La literatura hispano-portuguesa de los sefardíes de Amsterdam* .en su contexto histórico-social (siglos xvii y xviii), Amsterdam 1992, pp. 375–581. רשימה זו כוללת גם את היצירות הדתיות שכתבו רבנים בפוזה הספרדית המערבית.

38 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 53v: "y desde entonces estubo en Benecia de asiento un año y en el discurso del acudió a la sinagoga todos los días a reçar con los demãs judíos que allí vivían que serían ocho o diez mil según se decia comúnmente, los quales acudían a diferentes sinagogas, porque ay siete u ocho y de ellos éste conocia casi a todos de vista... que los con quien se solía sentarse hordinariamente en la sinagoga que era la de los españoles..."

39 על יהודי ונציה בתקופה זו קיימת ספרות עשירה ביותר. וראו המאמרים שבקובץ: R.C. Davis and B. C.I. Ravid (eds.), *The Jews of Early Modern Venice*, Baltimore 2001. על "הנצרים החדשים" בוונציה לסוגיהם, כולל אלה שלא רצו לחזור ליהדות, ראו: B. Pullan, *The Jews of Europe and the Inquisition of Venice, 1550–1670*, Oxford 1983

אברהם פרנקו דה סילבירה התגורר בגטו, וככל יתר היהודים חבש את הכובע האדום "שהוא סימנם של היהודים היושבים בוונציה".⁴⁰

המסע בערי באיטליה

אף כי עיקר הווידוי שמסר כריסטובל מנדס בפני בתי הדין במדריד ובטולדו סובב סביב קורות חייו, ניתן למצוא בו פרטים מעניינים על הקהילות היהודיות שביקר בהן, וכן שמות של כשמונים יהודים, עם נתונים על מוצאם, קשרי המשפחה שלהם ועיסוקיהם. בפאדובה, תחנתו השנייה באיטליה, ישב כשנה ומחצה. במשך תקופה זו שמר על קשרים הדוקים עם קרוביו ומכריו בוונציה, שאליה היה חוזר מדי פעם בפעם לפרקי זמן של שבוע עד שבועיים. גם בפאדובה נהג להתפלל במניין, וגם שם ביקר מדי יום ביומו בבית הכנסת של הספרדים, שאותו הזכיר כאחד משלושת בתי הכנסת שהיו פעילים בגטו.⁴¹ התפללו בו מעט יהודים, "בין עשרה לשנים עשר, ולא יותר מחמישה עשר". האוכלוסייה היהודית שמצא בעיר הייתה דלילה ובלטו בה הסטודנטים שהגיעו מוונציה וממקומות אחרים כדי ללמוד באוניברסיטה המקומית הידועה; הם היו פטורים מלחבוש את הכובע האדום, שהיה גם בפאדובה סימנם של היהודים.⁴² אברהם התרשם

40 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 53v-54r: "que no se acuerda de otros ni save como los susod[i]hos se llaman de nombres... se trataban como judíos y como tales traían sombrero colorado que es la señal conque los judaizantes andan en Benecia B. Ravid, y este le traía de mesma manera...". על הכובע האדום שחבשו יהודי ונציה ראו: "From Yellow to Red: On the Distinguishing Head-Covering of the Jews of Venice", *Jewish History*, 6 (1992), pp. 179-210

41 שם, עמ' 54r: "y que desde Benecia pasó a Padua ocho leguas de allí, donde estubo cosa de año y medio, excepto algunos días que en diferentes ocasiones en el discurso de d[ic]ho t[em]po fue a Benecia, en que se detenía como ocho o quinze días y en ese t[em]po hiço allí también las mismas ceremonias de la d[ic]ha Ley de Moisés dentro del Gueto de los judíos, en la de los españoles..."

42 שם, שם: "que acudía poca gente por no aberla en Padua sino es algunos estudiantes de Benecia y otras partes que yban al estudio a Padua..."; 54v: "y los dic[h]os judíos de Padua traían sombrero colorado como los de Benecia, excepto los que estudian en la Unibersidad...". על היהודים בפאדובה בשלהי ימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת ראו את דברי המבוא של ד' קארפי, פנקס ועד ק"ק פאדוואה של"ח-שס"ג, א, ירושלים תשל"ד, עמ' 13-55. על היהודים שקיבלו תוארי דוקטור באוניברסיטת פאדובה עד לתחילת המאה השבע-עשרה ראו: הנ"ל, "יהודים בעלי תואר דוקטור לרפואה מטעם אוניברסיטת פאדובה במאה הט"ו ובראשית המאה הי"ז", ספר זכרון לנתן קאסוטו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 62-91 (=) קארפי, בתרבות הרנסאנס ובין חומות הגיטו: מחקרים בתולדות היהודים באיטליה במאות הי"ד-הי"ז, תל אביב תשמ"ט, עמ' 96-130).

שמרבית המתפללים בבית הכנסת הספרדי נולדו באיטליה. הוא התאכסן בביתו של יעקב מדורו (Medoro), שהגיע מאנקונה יחד עם אביו ושני אחים.⁴³ מפאדובה המשיך למערב, ומשהגיע לוורונה, ביום שישי בצהריים, נשאר בעיר כדי לא לחלל את השבת. מארחו היה יהודי ספרדי בשם דוד פרנקו, והוא הביא אותו לבית כנסת פרטי שבו התפללו כעשרה או שנים־עשר יהודים. יהודים בוונציה סיפרו לו כי בני משפחת אבוהב שבוורונה דואגים לפרנסתם של "תלמידים עבריים", כדי שירכשו את השפה העברית ויוכלו להתפלל עמם במניין.⁴⁴

בדרכו לפירנצה עבר דרך מנטובה, מודנה, גואסטלה (Guastalla) ורגיו. אף שידע כי בכל היישובים האלה היו קהילות יהודיות, לא התעכב בהם ולא יצר שום קשר עם היהודים המקומיים.⁴⁵ בפירנצה נשאר שלושה ימים בלבד, "והלך אל בית הכנסת של הספרדים, המוחזק על ידי היהודים בגטו, ושמע שיש שם גם בית כנסת בנוסח האיטלקים".⁴⁶ מלבד שמו של יהודי בודד, דוד פרנקו מאלבורקה (Albuquerque), לא זכר שמות של יהודים אחרים. משם השתהה ללינת לילה בפיוזה,⁴⁷ מבלי לפגוש יהודים, והמשיך עד ליורנו, ובה נשאר חודשיים ומחצה. הוא התרשם עד מאוד ממספרם הרב של יהודי המקום, אשר לא גרו בגטו, בשונה מכל המקומות שהכיר, "אך מרביתם שוכנים ברחוב אחד או שניים, וגם תושבים קתולים גרים במחיצתם".⁴⁸ הוא התפעל

43 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), שם: "Jacob Medoro, en cuya casa éste posaba... que en la d[ic]ha sinagoga asistían los quales todos entiende que heran nacidos en Italia, y los dichos Medoros en Ancona según ellos decían..."

44 שם, עמ' 55r-54v: "y de allí fue a Berona donde estuvo un día de sábado que por serlo y aberlo de guardar no pudo caminar y conoció a David Franco vez[in]o de Berona que le llebó a éste a la sinagoga de los Aboafes que es una sinagoga particular que tenían en aquel t[iem]po unos judíos llamados de esa manera y en ella reço éste en compañía del d[ic]ho David Franco y de otros diez u doce que allí estaban a quien no conoció ni save como se llaman... y hera notorio en Benecia que los Aboafes de Verona para poder reçar sustentaban estudiantes Hebreos que aprendiesen la lengua Hebrea" אצל ירושלמי (לעיל, הערה 16), עמ' 206-215.

45 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), שם.

46 שם, שם: "y pasó a Florencia donde estuvo tres días y en ellos acudí a la sinagoga de los españoles que los judíos tienen allí en el Gueto y entiende que tienen otra de Italianos y concurrió en ella con otras veinte personas que todos reçaron la reça de la Ley de Moisés..." שם, שם.

47 שם, עמ' 55r-v: "y pasó a Liorni donde se detubo dos meses y medio, poco más o menos, y ay muchos judíos aunque no viven en Gueto apartado... aunque por la mayor parte vienen a estar en una o dos calles aunque en ellas viven también

מאוד מממדי בית הכנסת אך התפלל בו פעמיים או שלוש פעמים בלבד, כי המבנה, על אף גודלו, לא היה מסוגל להכיל את כל יהודי המקום, ורבים נאלצו להתפלל בחוץ, ליד שער הכניסה. מסיבה זו העדיף להתפלל ביחידות, באכסניה שבה התארח.⁴⁹ אברהם פרנקו דה סילבירה שם לב, שיהודי ליורנו לא חיבו לשאת שום סימן שיבידיל אותם מן האוכלוסייה הקתולית, שלא כמו במקומות אחרים באיטליה, וכל אחד התלבש כאוות נפשו.⁵⁰ משום מה לא זכר שמות של יהודים מקומיים חוץ משמו של יצחק ארגס טרטליה (Herga Tartalla), שתמך בו למחייתו.⁵¹ מתקבל הרושם שלאורך כל המסע באיטליה התקיים מן הסיוע שקיבל מיהודים מקומיים, שנהגו לתמוך באנוסים שיצאו מספרד ומפורטוגל. בפני האינקוויזטורים בטולדו טען כי לאורך כל ימי שהותו באיטליה התהלך בטל.⁵²

מליורנו הוא חזר לוונציה לשלושה עד ארבעה חודשים, ושוב התגורר בגטו והתפלל אצל הספרדים.⁵³ משם המשיך את מסעו דרך פרמה ("אין שם יהודים") ושוב עבר דרך מנטובה ("שם ישנם יהודים, אך הוא לא הכיר אף אחד") עד שהגיע לג'נובה והתעכב בה שבעה עד שמונה ימים. באותם ימים לא ישבו יהודים בעיר הזאת, ומשום כך נאלץ לשאת ולתת עם התושבים הקתולים, והתפלל וקיים את המצוות ביחידות.⁵⁴

... algunos católicos... על היהודים בליורנו בתקופה זו קיימים מחקרים רבים. ראו בין היתר:

B.D. Cooperman, *Trade and Settlement: The Establishment and Early Development of the Jewish Communities in Leghorn and Pisa (1591–1626)*, Ph.D. diss., Harvard University, 1976; L. Frattarelli Fischer, *Fuori dal ghetto: Ebrei e nuovi cristiani a Pisa e Livorno (sec. xvii–xviii)*, Turin 2008; F. Trivellato, "The Port Jews of Livorno and their Global Networks of Trade in the Early Modern Period", *Jewish Culture and History*, 7 (2004), pp. 31–48; idem, *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven–London 2009

49 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 55v: "y tienen sinagoga adonde éste acudió dos o tres veces porque aunque es muy grande no es capaz de todos los judíos que ay allí y muchos quedan fuera en un modo de entrada que tienen antes de la puerta enfrente de ella donde ay también algunos bancos y por no caber éste reçaba en su posada..."

50 שם, שם: "Y allí no traen diferencia los judíos de los católicos en el traje ni señal alguna para ser conocidos porque anda cada uno bestido como quiere..."

51 שם, שם.

52 שם, עמ' 97v: "que fue éste a Venecia con d[ic]hos Juan y Diego Fijo y sus mugeres y hijos donde estuvo tres o quatro años sin ocupación..."

53 שם, עמ' 55v.

54 שם, עמ' 56r–55v: "Y al cabo de d[ic]hos quatro meses se fue a Genoba y pasó por Parma donde no ay judíos, por Mantua donde aunque los ay no conoció a ninguno ni se detubo más que una noche, y en Genoba estuvo siete u ocho días adonde no

בין "האומה הפורטוגלית" בצרפת לקהילה הספרדית באמסטרדם

מאיטליה פנה אל עבר אמסטרדם, מתוך ידיעה שבמטרופולין ההולנדי ימצא קרובי משפחה אמידיים שעל תמיכתם קיווה להישען. הוא נסע דרך צרפת, אף שידע כי במדינה זו נאסרה הישיבה על יהודים. אמנם, כבר במאה השש־עשרה התיישבו בה "נוצרים חדשים" פורטוגלים, בעיקר באזור הדרום־מערבי, ורבים מהם שמרו בצנעה על מנהגים יהודיים וקצתם אף נימולו. המלכים העניקו לסוחרים אלה, מאז שנת 1550, כתבי זכויות שהבטיחו להם ביטחון וקידמו את פעילותם הכלכלית. בדרך כלל לא נתעוררו חיכוכים בינם לבין השלטונות המקומיים, והללו העדיפו להעלים עין מזיקתם ליהדות, שבכל מקרה לא באה לידי ביטוי בספֶרה הציבורית.

בתקופתו של כריסטובל מנדס התקיימו קשרים הדוקים בין מרכזי הסוחרים של בני "האומה הפורטוגלית" בבורדו ובבאיונה לבין קהילות הפוזרה הספרדית המערבית, ובמיוחד קהילת "תלמוד תורה" שבאמסטרדם.⁵⁵ בהתוודותו של כריסטובל מנדס ב־18 באוגוסט 1661 לפני האינקוויזיציה במדריד הוא לא הזכיר שום מגעים או פגישות עם האוכלוסייה הפורטוגלית המקומית, שעל קיומה ידע מעבר לכל ספק. ייתכן שנמנע בכוונה מלהזכיר שמות של אנשים שידע כי הם שותפים לרשתות שעסקו בהברחת אנוסים אל הקהילות שבמערב אירופה. לאינקוויזטורים סיפר כי רצה להכיר את צרפת ועל כן התעכב בה כשישה חודשים. הוא עבר דרך מרסיי, ארל, מונפלייה, בזיה, קרקסונה, טולוז ובורדו, אך לא הזכיר שום פרטים על סיוריו בערים אלה או על פגישות עם התושבים המקומיים. בכל אחת מן הערים האמורות שהה בין שמונה לחמישה־עשר ימים, ומתקבל הרושם שהמסע בצרפת עבר עליו בנעימים. הוא ציין בפני האינקוויזטורים כי לא התפלל ולא קיים טקסים יהודיים עם אנשים אחרים. בכל מסעו בצרפת נהג להתפלל ביחידות, מתוך הסידור בתרגום ספרדי שהקפיד לשאת עמו.⁵⁶ אל

comunicó sino que con ginobeses, que no havia allí judíos en aquel t[iem]po y la rreça y ceremonias de la Ley de Moisés las hacía éste a solas..."

55 על מרכזי הסוחרים הפורטוגליים בצרפת במאות השש־עשרה והשבע־עשרה קיימת ספרות ענפה. ראו בין היתר: ג' נהון, "היהדות הספרדית בצרפת – מ'נוצרים חדשים' ועד לאומה היהודית הפורטוגלית", מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 640–663; G. Nahon, *Metropoles et périphéries: Séfarades d'Occident – Kairouan, Amsterdam, Bayonne, Bordeaux, Jérusalem*, Paris 1993, pp. 99–183, 234–259

56 "de adonde pasó a ber la Francia y se detubo :56r עמ' 8), הערה (לעיל, עמ' 8), "cinco o seis meses en berla y pasó por diferentes lugares como fueron Marsella, Arles, Montpellier, Begiex (sic), Carcasona, Tolosa, y en Burdeos deteniéndose en d[ic]hos lugares en unos ocho y en otros quince días, y que mientras estubo en Francia no se comunicó éste con persona alguna en las cosas de la ley de Moisés y rreçaba las oraciones de ella a solas por un libro de la rreça que llebaba consigo..."

אמסטרדם הגיע דרך הים, אך לא הזכיר פרטים על הפלגתו או על נתיב הנסיעה.⁵⁷ בדברים שאמר לאחר מכן, ב־18 באפריל 1662, בפני בית הדין בטולדו, הוא הזכיר את שמו של קברניט האונייה, הולנדי בשם יוהאן פיטרבורכן. הוא סיפר כי הגיע לאמסטרדם דרך אנגליה, ויש להניח שהאונייה עצרה שם לחניית ביניים באחת מערי הנמל.⁵⁸ אברהם פרנקו דה סילבירה הגיע לאמסטרדם ככל הנראה בשנת 1648,⁵⁹ ולפי הדברים שסיפר לבית הדין במדריד בחקירתו הראשונה, התגורר בעיר זו בין ארבעה־עשר לחמישה־עשר חודשים, עד לצאתו למסעו הבא.⁶⁰ גם לגבי פרק זה בחייו סיפק לאינקוויזיציה פרטים רבים על אורח חייו היהודי. אף באמסטרדם נהג לפקוד בקביעות את בית הכנסת הספרדי ולהתפלל מדי יום ביומו עם חברי הקהילה.⁶¹ הוא הזכיר את השמות של ארבעים ואחד יהודים ספרדים תושבי העיר, ביניהם שמונה נשים. מדבריו עולה כי היה מקורב לסוחר האמיד אברהם פרנקו מנדס, שגם הוריו היו מיוצאי העיר וזאו, כמו הוריו שלו.⁶² כמו כן הזכיר את הגביר המופלג אברהם פינטו, "שהוא איש עשיר מאוד, ועסקיו מגיעים לכל מקום", ואת שני בניו, יצחק ויעקב, שהיו מעורבים בעסקי אביהם. מדברי כריסטובל מנדס עולה, כי הוא ניהל עסקים עם משפחת פינטו עוד בימים שישב בקאדיס.⁶³ מסתבר כי בשנים הבאות היו לו קשרים עסקיים עם

57 שם, שם.

58 שם, עמ' 97v: "y de allí pasando para Francia y Inglaterra con un capitán olandés que se llamaba Juan Piterburgen, asta Amsterdam..."

59 שם, עמ' 72r: "Y todos son judíos judaizantes obserbantes de la ley de Moisés, que acuden a la sinagoga de Amsterdam adonde éste los a bisto desde el año de quarenta y ocho..."

60 שם, עמ' 56r: "y de allí pasó por mar a Amsterdam donde entonces estubo cosa de: catorce o quince meses..."
 באותה תקופה רק שנה אחת בלבד (שם, עמ' 97v: "Amsterdam, donde estubo como un... (año sin ocupación...")

61 שם, עמ' 56r: "acudiendo éste a la sinagoga todos los días a rreçar con los demás judíos que allí havía..."

62 שם, שם, וכן, בעמ' 71v-72r: "Abraham Franco Méndez nat[ura]l de Amsterdam hijo de Melchor Méndez Franco, según éste entiende que a muchos años que murió y hera nat[ura]l de Viseo y de Inés Gómez nat[ura]l también de Viseo y el d[ic]ho Abraham Franco Méndez no se a baptizado sino circuncidado porque como hijo de padres que guardaban la ley de Moisés en Amsterdam adonde se fueron a vivir no le baptizaron sino le circuncidaron..."

63 שם, עמ' 74r-v: "Abraham Pinto nat[ura]l de Lisboa, según se decía, de donde pasó a Amberes y de allí a Amsterdam, y está baptizado y quando vivía en Amberes y aora corre con el nombre de Gil López y Rodrigo Albarez Pinto, es hombre muy rico que tiene negocios en todas partes... que quando éste vivió en Cádiz se correspondía con ellos y quando pasó a aquellos países tenía algunos

סוחרים אמידים נוספים, דוגמת דוד אוסוריו (Osorio) ודוד אבנדנה (Abendana), ג'סו של אוסוריו.⁶⁴ בין התושבים היהודים של אמסטרדם הזכיר את הרב שאול לוי מורטרה ואת שני בניו, דוד ויונתן, את הרב מנשה בן ישראל, את יעקב יהודה ליאון טמפלו (León Templo), בונה הדגם של מקדש שלמה, ואת המשורר יעקב (מנואל) דה פינה (Pina), שעליו סיפר שהיה סוכן מניות בבורסה ובעל "בית משחקים" (casa de juego), כעין מועדון פרטי למשחקי מזל.⁶⁵

הביקור הראשון בספרד

אם לא היה די בתיאורים המפורטים שמסר כריסטובל מנדס לחוקרי האינקוויזיציה על העברות החמורות שעבר נגד הדת הנוצרית בשנים שבהן ישב בערי איטליה ובאמסטרדם,

[?] en su poder. Isac de Pinto, hijo del d[ic]ho Abraham Pinto, le pareció que nació en Amberes y que es baptizado, no save que tenga otro nombre y corre con los nombres de la casa de su padre[...]Jacob de Pinto, hijo del d[ic]ho Abraham Pinto, que nació en Amberes y es baptizado y no save que tenga otro nombre, y es vez[in]o de Amsterdam... y no save otra cosa más de que son hombres muy ricos y tienen muchas correspondencias en todas partes, no save con que personas ni nombres..."

רוב הפרטים שמסר כאן נכונים חוץ מאחד: הוא ייחס בטעות לאברהם פינטו שני שמות, חיל לופס ורודריגו אלוורס, אך השם השני לא היה שלו אלא של אחיו, דוד דה פינטו, שהגיע מאנטוורפן להולנד יחד עם אברהם. שניהם נימולו ברוטרדם בינואר 1647 ועמהם כל הגברים האחרים של המשפחה שהגיעו אתם מאנטוורפן. על תולדות המשפחה הזאת ראו: H.P.

Salomon, "The Pinto Manuscript", *Studia Rosenthaliana*, 9 (1975), pp. 1–62

אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 71r–76r. מתוך כארבעים גברים ונשים שהזכיר מבין התושבים היהודים הספרדים באמסטרדם, חמישה־עשר נולדו בבירה ההולנדית, שבעה בליסבון וארבעה בוויזוא; על עוד שניים ידע לומר שבאו מפורטוגל, מבלי לפרט מאיזו עיר; שניים הגיעו מסביליה ואחד מקאדיס. כמו כן הזכיר שניים שהגיעו מהמבורג, שניים מאנטוורפן, ועוד שניים מצרפת, מסנט ז'אן דה לי (Saint Jean de Luz) ומלה באסטיד (La Bastide). על אחד לא ידע להגיד אם מוצאו מוונציה או מפיוזה, אחד הגיע ממקסיקו, ואחד, Jacob Sema Ferro, היה מוכר בכינוי el Indiano ("האינדיאני"), כי הגיע לאמסטרדם מ־Indias, דהיינו מיבשת אמריקה.

שם, עמ' 71v, 74r. על יעקב יהודה ליאון טמפלו ראו: A.K. Offenberg, "Jacob Jehuda Leon (1602–1675) and His Model of the Temple", *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century*, eds. J. van den Berg and E.G.E. van der Wall, Dordrecht 1988, pp. 95–115. על יעקב יהודה ליאון העיר כי "נדמה לו שהגיע מפורטוגל לאמסטרדם אך אין הוא יודע מאיזה יישוב בא. הוא אדם גבוה, פניו כחושם, הוא זקן מאוד, בן שישים שנה, בעל זקן ארוך ומאפיר, שער שיבה על ראשו". על ספר השירים של דה פינה והחרם נגדו ראו: I.S. Révah, "Les écrivains Manuel de Pina et Miguel de Barrios et la censure de la communauté judéo-portugaise d'Amsterdam", *Tesoro de los Judíos Sefardíes*, 8 (1965), pp. lxxiv–xci. על יעקב דה פינה העיר "שהיה ידוע בציבור כי הגיע מליסבון ושמו מנואל דה פינה".

הוא עוד הוסיף עליהן דיווח מקיף על ביקור חשאי שערך בספרד בשנת 1649. באוגוסט 1661 היו לו סיבות טובות להניח כי לאינקוויזיטורים כבר נודע כי לפני כאחת־עשרה שנים נסע להביא מספרד לאמסטרדם את אמו החורגת, פליפה נונייס דה פאס (Felipa Núñez de Paz) ואת אחותו איסבל. אכן, אם רצה שהאינקוויזיטורים לא יטילו ספק בכנות כוונתו לכפר על עוונותיו, היה עליו להתוודות על כל העברות שלגביהן שיער כי כבר נתגלו לחוקרי בית הדין. על כן סיפר להם, בפרטי פרטים, על נסיעתו החשאית לספרד. גם בנסיעה זו עבר דרך צרפת, התעכב בבורדו ללינת לילה, ונשאר חודש ומחצה בבאיונה, מבלי לשתף את בני "האומה הפורטוגלית" המקומיים בטקסים היהודיים שקיים. בפני האינקוויזיטורים טען כי לא דיבר על ענייני דת אפילו עם דיאגו רודריגס קארדונו (Diego Rodríguez Cardoso), איש סודו ומיטיבו, והיחיד מבין הפורטוגלים המקומיים שעמו יצר קשר.⁶⁶

כריסטובל מנדס הגיע למדריד באוקטובר 1649, יותר משש שנים לאחר שעזב את המדינה. בשמונת הימים שבהם שהה בעיר לא יצא מן האכסניה אלא פעם אחת בלבד, כדי להשיג חמור להמשך המסע. רכוב על חמור זה יצא אל עיר הולדתו סביליה כדי לפגוש את אמו החורגת ואת אחותו. הוא לא נכנס לעיר פן יהוה אותו והעדיף להישאר בעיירה טוסינה (Tocina) הסמוכה. כעבור שבועיים הגיעו לשם שתי הנשים, והן הביאו עמן משרתת ממוצא מאורי, זקנה בת שמונים, ומיד יצאו ארבעתם לדרך.⁶⁷ במשך כל

66 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 56r-v: "y desde Amsterdam volvió a Burdeos donde estubo una noche, y sin comunicarse con nadie pasó a Bayona de Francia adonde estubo mes y medio poco más o menos y no se declaró con persona alguna en las cosas de la ley de Moisés y sólo comunicó y trató en otras cosas a Diego Rodríguez Cardoso que vivía allí y vive en el Barrio de Santo Spiritus, arrabal de Bayona, que fue el que le dio el dinero que hubo menester mientras estubo en ella..." על משפט האינקוויזיציה בטולדו נגד דיאגו רודריגס קארדונו ראו: קארו ברוחה (לעיל, הערה 16), עמ' 145-164.

67 שם, עמ' 56v: "y de allí se vino a M[adri]d donde estubo ocho días, que hera por octubre del año de quarenta y nuebe y no comunicó con persona alguna ni salió de una posada en la calle de la Alada donde estubo sino fuera buscar mula para yrse a Sevilla como se fué y estubo en Sevilla trece o catorce días aunque no dentro de la ciu[da]d sino en un lugar que se llama Tocina, cinco o seis leguas de Sevilla, aguardando a Isabel Mendes de Silbeira su hermana soltera y a Felipa Núñez de Paz, madrastra de éste, mug[e]r de Artur Mendes, padre deste, para llevarlas como las llebó a Amsterdam, viniendo por M[adri]d y pasando a Francia y en este t[iem]po que estubo en M[adri]d y Sevilla no se comunicó con persona alguna en las cosas .de la ley de Moisés y éste la guardaba y reçaba a solas las oraciones de ella..." ראו גם עמ' 97v: "y una muger que tenían consigo que se llamaba fulana Olivera, de familia de moros, de ochenta años y se fue con ellas a Amsterdam..."

הנסיעה לאמסטרדם, שוב דרך צרפת, הקפיד להתפלל ביחידות. מכיוון שלא הביא עמו לנסיעה זו סידור, מטעמי זהירות, מלמל את התפילות מן הזיכרון.⁶⁸ כפי שעולה מהתודויותיו בפני בתי הדין במרדריד ובטולדו, הוא ידע על פה את תפילת "אלוהי נשמה", את ברכות הבוקר, את תפילת "שמע ישראל" ואת תפילת העמידה. הוא חזר עליהן בפני האינקוויזיטורים בדיוק מרשים,⁶⁹ על פי הנוסח שבסידור בתרגום לספרדית, שהודפס תחילה בפררה ואחרי כן בוונציה, ובמהלך המאה השבע־עשרה שב ונדפס באמסטרדם.⁷⁰ בזמן הנסיעה בכרכרה שהובילה אותם להולנד שאלו אותו אמו החורגת ואחותו אם הוא נימול, ומשענה להן בחיוב נשתתקו ולא חזרו לדבר על הנושא עד לסוף הנסיעה.⁷¹

נישואים והקמת משפחה באמסטרדם

אברהם פרנקו דה סילבירה לא זכר אם הגיעו לאמסטרדם בינואר או בפברואר 1650.⁷² בין כך ובין כך זה קרה בחודשים הקרים של החורף, וקרובי משפחה ומכרים שעוד זכרו

68 שם, עמ' 56v.

69 שם, עמ' 46r-53r.

70 על הסידורים בתרגום לספרדית שנפוצו בהדפסות שונות, בעיקר באמסטרדם, מאז המהדורה של פררה 1552, ראו: M. Kayserling, *Biblioteca Española-Portuguesa-Judaica*, Strasbourg 1890, pp. 59–64; J.S. da Silva Rosa, *Die spanischen und portugiesischen Gedruckten in der Bibliothek des Jüd. Portug: Seminars 'Ets Haim' in Amsterdam – Eine Ergänzung zu Kayserling's 'Biblioteca Española-Portuguesa-Judaica'*, Amsterdam 1933, pp. 11–16; C. Roth, "The Marrano Press at Ferrara, 1552–1555", *Modern Language Review*, 37 (1943), pp. 307–317; A.K. Offenbergh, "The Primera Parte del Sedur (Amsterdam 1612)", *Studia Rosenthaliana*, 15 (1981), pp. 234–237; idem, "Exame das Tradições. Een bibliografisch onderzoek naar de publikaties der eerste Sefardim in de Noordelijke Nederlanden, met name in Amsterdam (1584–1627)", *Éxodo: Portugezen in Amsterdam 1600–1680*, eds. R. Kistemaker and T. Levie, Amsterdam 1987, pp. 56–63. אברהם סיפר לאינקוויזטורים שבבתי הכנסת הספרדיים באיטליה ובאמסטרדם נהג החזן להתפלל בעברית, מעל בימה, והמתפללים שבקהל שלא ידעו עברית עקבו אחר התפילות בסידור המתורגם שבידיהם, ומי שרצה להתפלל בעקבות החזן, עשה זאת בשפה הידועה לו. ראו: אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 50r-v: "Las quales d[ic]has oraciones se reçan y dicen sentados en la sinagoga, cada uno por su libro, y el Hasam que es un hombre diputado para reçar, las dice en Hebreo puesto en una tribuna al qual y a lo que reça atienden los demás, y si no quieren reçar no es necesario según dicen entre los Hebreos, pero lo hordinario es que todos reçan cada uno en la lengua que save por su libro..."

71 שם, עמ' 56v-57r.

72 שם, עמ' 57r. גרייסבורד (לעיל, הערה 10), עמ' 136, כתב בטעות: "Christobal Méndez,

את שתי הנשים מן הימים שישבו בספרד קיבלו אותם בחמימות.⁷³ פליפה נונייס ואיטבל התלבשו כמנהג הארץ והלכו בפעם הראשונה בחייהן להתפלל בבית כנסת, בעזרת הנשים. אחרי אותו ביקור לא חזרה אחותו של אברהם אל בית הכנסת עד ליום כיפור, "כי הנשים הרווקות שעומדות להינשא לא הולכות אל בית הכנסת אלא ביום כיפור בלבד, ואילו האלמנות הולכות בימי החגים, כפי שנוהגות הנשואות".⁷⁴

אברהם פתח פרק חדש בחייו. אחרי שנים של נדודים תקע סוף סוף יתד בבירת הרפובליקה ההולנדית, ששנתיים קודם לכן חתמה על הסכם השלום עם ספרד. גם קהילת "תלמוד תורה" של היהודים הספרדים והפורטוגלים נשמה לרווחה וקיוותה שעידן של פריחה ושגשוג עומד בפתח. אברהם החליט לשאת אישה ולהקים משפחה. כשנתיים לאחר שחזר מן הביקור בספרד נישאה אחותו איטבל, שנקראה עתה רחל, ליעקב פרנקו דה סילבה (de Silva), ובאותו היום עצמו נשא הוא לאישה את אחות גיסו, בלנקה דה סילבה, שנקראה מאז שרה פרנקו דה סילבה.⁷⁵ את החופה לשני הזוגות ערך ר' מנשה בן ישראל, ובהתוודות הראשונה של כריסטובל מנדס בפני בית הדין במדריד, הוא שחזר את מהלך שני הטקסים שהתקיימו בסמיכות, בביתו שבאמסטרדם, כמעט עשר שנים לפני שנתפס בידי האינקוויזיציה במדריד. הוא תיאר את מתן הטבעת, את הברכות, את שתיית היין ואת שבירת הכוס.⁷⁶ אל שמחת הכלולות הכפולה

who indicated he had once returned to Spain to escort his mother (sic!) and sister to Bayonne (sic!). הנסיעה הזאת מוזכרת בקיצור אצל Trivellato (לעיל, הערה 10), עמ' 35-34.

73 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 57r.

74 שם, שם: "Y después las d[ic]has Isabel Méndez y Felipa Núñez se bistieron al uso de la tierra y fueron a la sinagoga a reçar y asistir en ella en el apartamento que tienen las mugeres... y el primer día que la d[ic]ha Isabel Méndez fue a la sinagoga fue el de quipur que es el día grande de aquel año de cinq[ue]n[ta] porque sino es en ese día no ban a ella las que están por casar y las viudas ban los días festivos como las casadas..."

75 בעדות שמסר לפני האינקוויזטורים אמר שהחתונות נערכו בינואר או בפברואר 1651, ונראה שטעה בציון השנה, כי רישום הנישואים של שני הזוגות בעיריית אמסטרדם נערך בפברואר 1652; וראו להלן, הערה 79. אביה של אשתו, דיאגו מנדס סילבה, היה אף הוא מוויזוא, והאם, לואיטה דה מרקדו, נולדה בלה גוארדה שבפורטוגל. ראו שם, עמ' 95r.

76 שם, עמ' 57v: "Y en el mismo día que se casaron los d[ic]hos Jacob Franco de Silva y Ysabel Méndez se casó también éste con Blanca de Silva, her[ma]na del d[ic]ho Jacob Franco de Silva, todos en una misma sala en casa de éste, y se casaron al modo judaico, asistiendo a ella uno de los Gajanes de los judíos que se llama Manase el qual tomó a éste un anillo que tenía y miró si era de oro y preguntando a éste y a la d[ic]ha Blanca de Silva si querían casarse respondieron que sí, le dio el anillo a la desposada, y las mismas ceremonias y diligencia hiço con el d[ic]ho

הגיע קהל רב, קרובי משפחה, "ויהודים רבים אחרים, שאת שמותיהם אינו זוכר, כי בימי הנישואין הדלת נשאר פתוחה לרווחה וכל מי שרוצה נכנס ובא, אפילו מי שאינם יהודים, וגם הולנדים באים לצפות".⁷⁷ הנישואין נרשמו כחוק בעיריית אמסטרדם ב־21 בפברואר 1652, זמן קצר לפני החופה.⁷⁸

אברהם פרנקו דה סילבה הקים סוף סוף משפחה בגיל עשרים ושבע, וככל הנראה החל לשלוח ידו בעסקים. אמנם, בפני האינקוויזטורים טען שהמשיך להתקיים מצדקה, שקיבל כביכול מן הקהילה, אך הוא לא דיבר אמת.⁷⁹ מתוך רצונו להסתיר מחוקרי האינקוויזיציה את פעילותו כסוחר ולהעלים מהם את רכושו, הציג עצמו כעני המתקיים מקצבת סעד. ואולם, מפנקסי החשבונות של הקהילה עולה שאברהם שילם באותן שנים מס "פינטה" (Finta), שהוטל על כל חברי הקהילה, בסך עשרים גילדן לשנה, ומכאן שהיה בעל רכוש בינוני. בכמה מן השנים אף שילם את מס ה"אימפוסטה" (Imposta), שאותו הפרישו הסוחרים על הכנסותיהם מייבוא ומייצוא, ומכאן שהיה סוחר פעיל.⁸⁰ זאת ועוד, בדברים שהסיח לפי תומו בפני האינקוויזטורים גילה טפח מפעילותו המסחרית הענפה באמסטרדם, שהייתה קשורה ככל הנראה עם ספרד.⁸¹

מן התיאור המפורט שנתן על אורח החיים היהודי שניהל, ומן הבקיאות שגילה במועדי ישראל, הוא הצטייר בעיני האינקוויזטורים כמתיהד גמור. אחרי שעזב את

Jacob Franco y la d[ic]ha Isabel Méndez y luego dijo unas bendiciones y unas oraciones que se usan en la ley de Moisés y tomó un baso de vino y bebió del un poco, y luego dió a beber deste y al d[ic]ho Jacob Franco y a la d[ic]ha Blanca de Silva y Isavel Méndez, y haviendolo gustado, quebró el baso con el vino arrojándolo encima de una fuente de plata que estaba prebenida para ello..."

77 שם, עמ' 58r: "a lo qual se hallaron presentes los parientes que deja nombrados, y sus mu[ge]res y otros muchos judíos, de cuyos nombres en particular no se acuerda porque en días de boda está la puerta abierta y entran los que quieren... aunque no sean judíos, que tambien suelen entrar flamencos a berlo..."

78 ראו בארכיון העירוני של אמסטרדם, DTB No. 681, fol. 177, 21 בפברואר 1652. הנישואין של אחותו רחל נרשמו שם, fol. 166, זמן קצר קודם לכן.

79 "y desde que este se casó el d[ic]ho año 58r: (לעיל, הערה 8), עמ' 58r: "de cinq[ue]nta y uno vivió siempre de asistencia en Amsterdam hasta el mes de Abril del año pasado de mil y sis[cie]ntos y sesenta que salió para Francia y benir a España..."

80 קפלן, מסעות (לעיל, הערה 1), עמ' 223, הערה 101.

81 "y después que está en Amsterdam usó 66r: (לעיל, הערה 8), עמ' 66r: "también del apellido de Franco llamándose Xptóbal Franco, lo cual hacía en las correspondencias de hacienda y para encaminar las mercaderías y que no se hiciese determinadamente que yban para éste porque no se supiese que yban todas las mercaderías a una mano y poderlas despachar con más combeniencia..."

ספרד הפך ליהודי שומר מצוות, שקיים אורח חיים יהודי מסודר וקבוע. כאמור, הוא חזר בעל פה בפני האינקוויזטורים, אפילו מספר פעמים, על התפילות המרכזיות שבסידור, וידע לפרט ולתאר את המנהגים של כל חג וחג, ולגבי כמה מן החגים אף הזכיר את החודש העברי שבו הם חלים. הוא הרחיב את הדיבור על הצומות וידע להבהיר את הסיבה ואת הרקע ההיסטורי של כל אחד ואחד מהם.⁸² הוא חזר והדגיש שהקפיד לצום בכל הצומות על פי הלוח העברי, ומתוך דבקות דתית נהג מדי פעם בפעם לקיים גם תעניות יחיד.⁸³ כמו כן נתן הסברים מפורטים על הטלית והציצית ועל התפילין וסדר הנחתם.⁸⁴

הוא סיפק לחוקרי האינקוויזיציה חומר עשיר ביותר על חייו כיהודי מאז מאי 1643 ועד אפריל 1660 (החודש שבו יצא למסעו האחרון לספרד), שהיה בו כדי להפיל אותה, שכן הוא עבר על העברות החמורות ביותר נגד הדת הקתולית. באמסטרדם היה אברהם

82 שם, עמ' 43v-45v. וראו שם התייחסותו לצומות: צום תשעה באב על חורבן בית המקדש, מבלי שידע לפרש את משמעות המילים ("que no save lo que quiere decir" tisabeab); תענית עשרה בטבת, "שחלה בדצמבר, שבעברית הוא נקרא טבת"; "ותענית נוספת שהם מכנים של מלכת אסתר, שחלה במרס"; "ותענית אחרת הנקראת בעברית תמוז, ואין הוא יודע את פשר המילה והיא חלה שלושה שבועות לפני היום שהתחילה בו שרפת בית המקדש"; "וצום אחר נקרא בעברית גדליה (במקור: Guedeliat) ואין הוא יודע את פשר המילה, והוא מתקיים לזכרו של נביא בשם זה שהומת, והוא חל שמונה ימים (כך!) לפני יום הצום הגדול הנקרא כיפור שחל בחודש ספטמבר". באותה דרך תיאר את מועדי ישראל, והסביר את המצוות הקשורות לכל חג: אכילת המצות בפסח והקריאה מספר ההגדה (במקור: agadab de Peça); חג השבועות ("la Pasqua de las Semanas y en Hebreo Sebuoth"); וכן חג הסוכות ("הנמשך שמונה ימים לזכר הימים שבני ישראל היו במדבר וגרו בסוכות, ומי שיש להם חצרות בבתיהם או שטח לא מכוסה שניתן לראות בו את השמים בונים שם סוכה, ועובר אלה שאין להם, מקימים סוכה בחצר שמחוץ לבית הכנסת").

83 שם, עמ' 45v: "y así mismo a hecho algunos ayunos por su deboción entre año fuera en la misma forma de los referidos sin comer ni beber en todo el día hasta la noche en la misma forma que los que a declarado..."

84 שם, עמ' 61v: "Abraham Suárez le dio a éste el *tale*, que es un manto blanco de lanilla áspera y también los suelen haçer de tafetán blanco, que tiene quatro cantones y en ellos unos cordones blancos de lana, de un palmo de largo, que llaman *sisi*, con unos nudos, y también le dio el *tefelin* que es una correa larga, en la qual en dos partes de ella está cosido un pergamino escrito en el capítulo sexto del Deuteronomio que empieza Sema Israel, y el uno de los d[ic]hos pergaminos escrito en la d[ic]ha conformidsd, se pone encima de la frente, atado con una de d[ic]has correas, y de ella penden por el cuello, desde la caveza, los cabos de d[ic]ha correa, y otra de la misma manera se pone en el braço izquierdo con d[ic]ho pergamino, con las mismas letras y palabras del cap[ítul]o sexto del Deuteronomio, según a éste le parece, y le dan siete bueltas al braço y el cabo de ella se enlaça en los dedos de la mano del mismo braço..."

אחד מן היהודים "שהיו מתפללים בבית הכנסת את התפילות האמורות של תורת משה והיו חוגגים את החגים ואת השבתות".⁸⁵ הוא סיפר, לדוגמה, על חלקו הפעיל בהווי הקהילה ועל השתתפותו בהלוויות ובבריתות של מי שהגיעו מספרד ומפורטוגל והצטרפו ליהדות.⁸⁶ דברים שסיפר על עצמו לא הותירו שום מקום לספקות: כריסטובל מנדס בגד בכנסייה הקתולית. הוא התכחש לסקרמנט הטבילה שקיבל בינקותו, נטש את האמונה בישו המשיח, הפך כופר ודבק בתורת משה שתוקפה פג ואין בה כדי להושיע. זאת ועוד, נראה כי השנים עשו את שלהן, וכריסטובל נכשל במקצת התשובות שנתן לחוקרים כשבחנו את בקיאותו בנצרות. הוא לא ידע להצטלב בצורה הנכונה, מלמל את תפילת "אבינו שבשמים" בלי להזכיר בסיום את ישו, ואף שעדיין זכר את תפילת "אווה מריה" (Ave Maria) ואת ה"קְרְדו" בספרדית, הוא לא זכר דברים אחרים על הדוקטרינה הנוצרית, "אף שלמד אותם בנערותו".⁸⁷

הנפילה בשבי האינקוויזיציה

מה הניע את אברהם פרנקו דה סילבירה לצאת מאמסטרדם באפריל 1660 ולנסוע שוב לספרד? מה גרם לו להשאיר את אשתו ואת שתי בנותיו הפעוטות,⁸⁸ ולהסתבך בהרפתקה מסוכנת שגבתה ממנו מחיר כבד כל כך? אחרי שהכה שורשים בבירה ההולנדית, הקים בה משפחה ויצר קשרים חברתיים ועסקיים, מה דחף אותו לחזור אל גוב האריות הספרדי? מן הדברים שסיפר במהלך משפטו ומפרטים שונים שהאינקוויזטורים גבו נגדו קשה להשיב על כך תשובה ברורה, אך ככל הנראה נסע בענייני עסקים. מתברר שהפליג על אונייה מן האי טסל (Texel) שבצפון הולנד אל עבר ביאריץ (Biaritz) שבצרפת. בגלל מזג האוויר הקשה התארכה הנסיעה כארבעים יום.⁸⁹ משם עבר

85 שם, עמ' 58v.

86 שם, שם.

87 שם, עמ' 96v: "no supo signarse ni santiguarse y dijo el Padre nuestro sin decir Jesús al fin, y la Avemaría y Credo en romance bien dicho y dijo que no se acordaba de lo demás de la doctrina Christiana aunque siendo muchacho lo avia aprendido"

88 ב־18 באפריל 1662 מסר לבית הדין פרטים על משפחתו. מתברר שנולדו לו ארבעה ילדים: רבקה מתה בגיל שישה חדשים ויצחק מת בגיל שנה וחצי. הבנות שהשאיר אחריו באמסטרדם היו רחל בת חמש ורבקה בת שלוש; ראו שם, עמ' 95r. וראו להלן, הערה 125.

89 הוא סיפר לאינקוויזטורים שבגלל היעדר רוח גבית האונייה לא הצליחה להפליג ונתקעה בנמל טסל כעשרים יום; שם, עמ' 58r: "y estubo veinte días poco más o menos detenido en el Puerto de Tesel aguardando viento para partir" וראו שם, עמ' 59r, על הסערה בים בהמשך המסע: "Y después que éste partió del Puerto de Tesel se detubo quarenta días, poco más o menos en la mar por los malos temporales..."

לבאיונה, לקראת סוף יוני או תחילת יולי 1660, ככל הנראה בחברת יהודי מהמבורג בשם פרנסיסקו רולדאן (Francisco Roldán), אף הוא "נוצרי חדש" מפורטוגל שהצטרף ליהדות.⁹⁰ כריסטובל מנדס ישב שלושה חודשים בפרבר סנט אספרי, בבית דודתו, לואיסה דה אסקובר (Luisa de Escobar). כפי שנהג בהזדמנויות קודמות, גם הפעם התפלל ביחידות. הדודה, ובתה קלרה, אמנם השיחו בו בשעת מעשה, אך מעולם לא דיברו אתו על כך ואף פעם לא גילה אם הן נהגו לקיים את תורת משה.⁹¹ בבאיונה הצטרף אליו אדם בשם רומאן גרסיה (Román García), שהגיע מבורדו והלך אתו עד למדריד. אף שהכירו איש את רעהו עוד מאמסטרדם בתור מקיימי מצוות, נמנעו, מטעמי זהירות, מדבר על כך לאורך כל שהותם המשותפת בבאיונה ובמדריד.⁹² כעבור זמן קצר נפרדו דרכיהם: רומאן גרסיה חזר לצרפת ואברהם נשאר בבירה הספרדית.

ישיבתו במדריד נמשכה כעשרה חודשים, ובהם נהג לבקר ביישובי הסביבה לצורך העסקים שהיה מעורב בהם, שאת טיבם לא נדע.⁹³ הוא היה מודע לכך שאנשים שפגש באמסטרדם והכירו אותו בתור יהודי מקיים מצוות עלולים להלשין עליו,⁹⁴ אך לא נהג

90 שם, עמ' 35r-36v, מתוך הקטעים שנשלחו על חקירתו מסביליה לטולדו בדצמבר 1662.
 91 שם, שם: "y de allí pasó a Bayona que está una legua, donde entraría a fin de junio o primeros de Jullio del d[ic]ho año de sesenta y estubo tres meses poco más o menos y allí aunque éste guardó la ley de Moisés hacienda sus rritos y ceremonias en la casa donde posaba en la conformidad que tiene confesado no comunicó las cosas de la d[ic]ha ley con ninguna persona y solo le vio reçar D[oña] Luisa de Escobar, su tía... y también una hija suya llamada D[oña] Clara de Escobar pero ellas no savían lo que éste reçaba o si lo savían lo disimulaban y no se le dieron a entender a éste ni éste save si ellas guardaban o no la ley de Moisés, las quales vivían en el Barrio de Santispiritus (sic)..."

92 שם, עדות של פרנסיסקו רולדאן, עמ' 36r; וכן, שם, עמ' 59r, בהמשך ההתוודות של כריסטובל מנדס: "Y aunque éste savía que él hera obserbante de la ley de Moisés por aberle visto acudir a la sinagoga en Amsterdam tres o quatro años antes y reçar con los demás judíos en ella y hacer las mismas ceremonias que ellos... y estaban conocidos tratados y declarados por tales obserbantes de la ley de Moisés, no habló ni trató con él, desde que se juntaron en Bayona de Francia en el d[ic]ho t[iem]po ni en M[adri]d cosa alguna de la d[ic]ha ley..."

93 שם, עמ' 97v: "de donde se vino a Madrid por el año de sesenta, por el mes de octubre, y habiendo salido a diferentes lugares circunvecinos a vender algunas cosas le prendieron por agosto de sesenta y uno"

94 שם, עמ' 92v ואילך: "Dijo que las personas de Cádiz que bieron a éste entrar en d[ic]ha sinagoga son Matheo González y Lorenzo Pérez, los quales concurrieron juntos en Absterdam por el año de cinq[uen]ta y seis y cinq[uen]ta y siete pero no fueron juntos... los quales estuvieron en d[ic]ha ciudad de Abstardan quatro o cinco

בוהירות הנדרשת. במקרה אחד אף יום פגישה עם אדם שראה אותו חי בין יהודים באיטליה ובאמסטרדם.⁹⁵ השגרה עשתה את שלה: כריסטובל מנדס נכשל בחוסר ערנות וב־3 באוגוסט 1661 נאסר ברחובות מדריד. האיש שהסגיר אותו בידי האינקוויזיציה היה יוסף גארסיה דה ליאון, שכבר הוזכר לעיל בתור מי שהופיע מרצונו בפני האינקוויזיציה במדריד, ב־24 במאי 1661, והלשין על עשרות אנוסים לשעבר שחזרו ליהדות בקהילות הספרדיות במערב אירופה. "פלוני Pastelada", השמנמן שאהב לאכול עוגות, הלא הוא כריסטובל מנדס, היה אחד האנשים שאותם הזכיר בדיווחו.⁹⁶ יד המקרה הפגישה את השניים ברובע אטוצ'ה (Atocha) שבמדריד, מספר שבועות לאחר שמסר את עדותו לחוקרי האינקוויזיציה.

גארסיה דה ליאון זיהה מיד את כריסטובל מנדס, פתח עמו בשיחה כדי להסיח את דעתו, ותוך כדי דיבור משך אותו אל עבר מעון האינקוויזיציה. משהתקרבו למקום הזורז להזעיק עזרה והצליח לגרור את כריסטובל מנדס אל תוך הבניין.⁹⁷ הכל התרחש במהירות הבזק, וכריסטובל הוכה בתדהמה. הוא הכיר את האיש שגרם למאסרו עוד מן

meses en el qual tiempo este tubo amistad con ellos, y en esta confianza o comunicacion y con la publicidad con que éste guardaba la ley de Moisés behían que éste entraba en d[ic]ha sinagoga a rezar como los demás judíos, los quales biendo que éste hera judío le dijeron en algunas ocasiones... que como un hijo de Cádiz y que se avía criado allí sigue ese aquella ley y fuesse judío a lo qual éste les respondía que seguía d[ic]ha ley porque crehía que se avía de salbar por aquel camino... Y que del Puerto de S[an]ta M[ari]a fue por el año de cinq[ue]nta y uno a Abstardam Gaspar de Cañas Trujillo y su hijo Gaspar de Cañas Trujillo... y en el tiempo que estubieron en Abstardam supieron y bieron que éste era judío y entraba como tal a la sinagoga pero nunca le dijeron a éste si hazía bien ni mal, los quales biben en el Puerto de S[an]ta M[ari]a... y las personas que a d[ic]ho que le bieron entrar en la sinagoga en Abstardam y tratarle como judío, que eran vezinos de Sevilla y de Málaga, no les sabe los nombres ni los conoce ni sabe quien son porque sólo oía dezir entonces a los demás judíos que habían estado en España aquel que pasa es de Málaga y el d[ic]ho es de Sevilla..."

95 הכוונה לפגישה עם פרנסיסקו דומינגו דה גוסמן, שהתקיימה ב־13 בפברואר 1661, כשכריסטובל הגיע אליו אל המעון שבו התאכסן; וראו שם, עמ' 4r-8r.

96 ראו לעיל, הערה 24.

97 שם, עמ' 17v: "como havia visto en esta corte después que está en ella a d[ic]ho: portugués vecino de Amsterdam en el año de cinquenta y nueve acudir a la synagoga a quien llaman por mal nombre el Pastelada, a cuya declaración se remite, le encontró junto al Colegio de Atocha oy hace ocho, y le fue trayendo en conbersas[i]ón acia el cons[e]jo de Inquisición, por aver si topaba algún ministro que le prendiese, y en la plaçuela de S[an]to Domingo encontró un criado del dic[h]o S[añ]o Don Gonçalo Brabo, y le dio noticia de quien era, y entre los dos le llevaron

הפגישות עמו באמסטרדם והיה ברור לו שהוא יעיד נגדו אם טרם עשה זאת עד אז. שבועיים בתא המאסר "מספר ארבע" של כלא האינקוויזיציה במדריד הספיקו לו כדי להבין שחיייו תלויים על בלימה.⁹⁸ על כן החליט לנקוט יוזמה ולהציג בפני האינקוויזיטורים את גרסתו שלו לסיפור חייו. הוא ידע שלא יוכל להסתיר כי במשך שמונה-עשרה השנים שבהן גר מחוץ לספרד חי כיהודי, תוך התכחשות לכנסייה הקתולית שבה נטבל בינקותו. אדרבה, במקום להכחיש הוא ימסור פירוט, מלא ככל שניתן, של כל המצוות שקיים ושל כל הטקסים שנטל בהם חלק, כדי ששום עד תביעה לא יוכל להפתיעו ולהאשים אותו במעשה שהוא עצמו לא הודה בו מלכתחילה. יחד עם זאת, להודאה המפורטת, שנועדה לשכנע את החוקרים כי לא שמר בלבו שום סודות והחרטה שהביע הייתה כנה ואמיתית, החליט להוסיף שני טיעונים עקרוניים, האחד על מה שלא התכוון והאחר על מה שהתכוון כביכול בכל לבו: (א) הוא עזב בשעתו את ספרד לא מתוך כוונה להיות יהודי; (ב) הוא חזר עכשיו לספרד מתוך כוונה לבקש מחילה על עוונותיו ולחזור אל חיק הכנסייה, שאותה נטש ברגע של חולשת הדעת. ב־18 באוגוסט הובא כריסטובל מנדס, על פי בקשתו, מתא המאסר כדי למסור הודעה בפני בית הדין של האינקוויזיציה. דון גבריאל דה לה קאיה אי הרדיה (Calle y Heredia) היה הראשון מבין שורה של אינקוויזיטורים שמולם ניצב במשך ארבע שנות חקירתו.

בהופעתו הראשונה בפני בית הדין הודיע על רצונו להתוודות על כל חטאיו ולבקש מחילה על עברותיו נגד אלוהים ונגד הכנסייה הקתולית, מתוך תקווה שהאינקוויזיציה הקדושה תגלה כלפיו חמלה ותאפשר לו לחזור בתשובה ולכפר על עוונותיו.⁹⁹ במשך שעות ארוכות תיאר כריסטובל מנדס את קורותיו מאז יצא מספרד ב־1643, ובמיוחד מן היום שבו נימול בוונציה. כבר באותו מפגש ראשון מנה את כל הטקסים והמנהגים

preso al Cons[e]jo de Inq[ui]sición de adonde el cons[e]jo mandó que fuese traído preso a las cárceles del S[an]to Off[ic]io..."

98 על מספר התא שלו אנו למדים מן הדו"ח שמסר העוור של הממונה על בית הסוהר (alcalde) של בית דין האינקוויזיציה במדריד, על שיחה ששמע, בליל 30 באוגוסט 1661, בין מי שזוהה בתור כריסטובל מנדס לבין אסירים שנמצאו בתאי מאסר אחרים. האינקוויזיטורים ביקשו להבין את פשר הכינויים והשמות שהשמיעו האסירים, אך לבדיקה הזאת לא היו תוצאות של ממש. יחד עם זאת, בעיני האינקוויזיטורים עבר כריסטובל מנדס עברה חמורה בעצם ניסיונו לדבר עם אסירים אחרים, כי בכך הפר את שבועתו לשמור בסוד כל עניין הנוגע לחקירתו. ואולם, בסופו של דבר, לא היו לעניין זה השלכות של ממש על המשפט עצמו. ראו שם, עמ' 22r-25v.

99 שם, עמ' 43r-v: "Fuéle d[ic]ho que el Alcayde a hecho relación que a pedido: audiencia que pues está en ella diga para que la quiere y en todo la verdad so cargo del juramento que tiene hecho. Dijo que la a pedido para confesar sus culpas y pedir a Dios perdón como lo hace y al S[an]to Off[ic]io penitencia con misericordia..."

שקיים בכל המקומות שבהם חי, ומסר שמות של עשרות יהודים שפגש בקהילות השונות, ביניהם רבים שנולדו בנצרות והצטרפו כמותו אל היהדות מחוץ לגבולות ספרד.¹⁰⁰

כמעט ארבע שנים נמשכו החקירות והמשפט שהאינקוויזיציה ניהלה נגדו, תחילה במדריד ולאחר מכן בטולדו. נגד כריסטובל מנדס נערמו ראיות ממספר עדים, ובכלל זה עדויות שנגבו בסביליה, במלגה, בקאדיס, בגרנדה ובמקומות אחרים,¹⁰¹ והן השלימו את התמונה ולא הותירו שום מקום לפקפוק: הוא נמצא אשם במעשי כפירה חמורים. הוכח מעל לכל ספק שבמשך פרק זמן ארוך וממושך נהג כמתייהר לכל דבר. כריסטובל מנדס ניסה להזים שורה של עדויות שהובאו נגדו, ובכמה מן המקרים אף הצליח לגלות את זהות העדים, שעל פי נוהלי האינקוויזיציה נשמרה בסוד.

הוא לא התקשה לגלות שפרנסיסקו גספר דה גוסמן היה זה שהאשים אותו בתכנון רציחתו, כדי למנוע ממנו למסור לאינקוויזיציה את השמות והפרטים על עשרות רבות של "נוצרים חדשים" שחזרו ליהדות בקהילות הפזורה הספרדית. כריסטובל מנדס הכיר את האיש עוד מן הימים שישב בוונציה. הוא סיפר עליו כי בין היהודים נודע בכינוי "התורכי הקטן" (*el turquillo*), משום שהתאסלם בצעירותו, כשגר בירושלים, וקרובי משפחה שלחו אותו לוונציה כדי שבני משפחת אבוהב יחזירו אותו ליהדות. לאחר מכן עבר לאמסטרדם והיהודים שם חיתנו אותו עם יתומה מליסבון, אך כעבור זמן קצר נמסר ל־*Rasphuis*, בית מאסר שנועד להחזיר למוטב את מי שנכלאו בו על ידי העסקתם בקרצוף עציים. כבר אז חשדו בו שהוא עומד להעביר לאינקוויזיציה פרטים מזהים ומרשיעים על "נוצרים חדשים" שהצטרפו ליהדות.¹⁰²

100 שם, עמ' 43r-67v. על החרטה המלאה שלו על מעשיו כיהודי במשך כל השנים ראו שם, עמ' 65v: "Dijo que le pesa mucho de aber vivido como judío y guardado la ley de n[uest]ro S[eñ]or Moisés y hecho sus ritos y ceremonias y apartándose de la fe de n[uest]ro S[eñ]or Jesuxpto y de su santa ley que tiene y enseña la S[an]ta Madre Iglesia Católica Romana y pide y suplica al tribunal le incorpore en el gremio de ella y use con él de misericordia como lo tiene pedido que está presto de cumplir la penitencia que le fuere impuesta y vivir y morir en la s[an]ta fe católica de n[uest]ro S[eñ]or Jesuxpto"

101 ראו לדוגמה, שם, עמ' 27r-v, 32r-v, 33r, 34r, 35r.

102 שם, עמ' 123r, ובמיוחד 137v-138r: "el testigo es un mozo que andava en Madrid a quien este conoció en Venecia por el año de quarenta y quatro o quarenta y cinco, y le llamavan por mal nombre el Turquillo, porque siendo judío y viviendo en Jerusalén se bolvió Turco y sus parientes (que no sabe quien son) le enbieron a Venecia recargado a Jacob y Joseph Aboafe por quitarle de que fuese Turco, y desde allí se fue a Amsterdam, donde después éste le vio en casa de Raquel Salon, viuda, hermana de Vento, alias David Osorio, y allí procedió de manera que le tubo preso

נגד הטענה שהוא לא עזב את ספרד מתוך כוונה לחיות בגלוי כיהודי אספו חוקרי האינקוויזיציה ראיות ממקורות שונים, ועל כך עוד ידובר בהמשך. ואולם הטענה השנייה, שכביכול חזר לספרד כדי להסגיר עצמו לידי האינקוויזיציה וכבר תכנן לעשות זאת כשחצה את הגבול עם צרפת והגיע אל העיירה הבאסקית אירון (Irun) – טענה זו נשמעה בלתי מתקבלת על הדעת ולא התיישבה עם התנהגותו בהמשך.¹⁰³ הרי ישב כעשרה חודשים במדריד ובסביבותיה, ומי מנע ממנו לנקוט צעד זה ולהתוודות מיוזמתו על חטאיו? לא רק בנקודה זו נמצאה התוודותו של כריסטובל לא אמינה ומופרכת. בית הדין בטולדו מצא כי כריסטובל הסתיר מהם את החשוב מכול: הוא לא גילה להם שהחל לקיים מצוות חמש שנים לפני שעזב את ספרד, ומכאן שכל הסיפור על יציאתו לוונציה הפך בעיניהם למפוקפק ולא אמין.

משפט האינקוויזיציה הקודם של כריסטובל מנדס בבית הדין של סביליה פעם אחר פעם הפצירו בו האינקוויזטורים שיגלה להם את כל האמת, אך כריסטובל מנדס חזר וטען שסיפר את כל מה שהיה לו להגיד ואין לו מה להוסיף. אפילו האיום שהושמע לראשונה ב־9 ביוני 1663, שיפעילו עליו עינויים, לא השיג את מטרותו.¹⁰⁴

la justicia en los Raspones para castigarle como a otros facinerosos y aviendo salido de allí le casó la d[ic]ha Raquel su tía con una Portuguesa huérfana que vino de Lisboa, y no sabe como se llamava, y oyó decir éste que la causa de averle preso en los Raspones fue porque en la Haya (que es corte de Olanda) avía sido denunciado de que avía tomado por memoria los nombres de muchas personas que **ראו:** T. Sellin, *Pioneering in Penology: The Amsterdam Houses of Correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Philadelphia 1944; S. Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, London 1987, pp. 19, 21–23

103 “Dijo que éste salió de Baiona de Francia en compañía de Román García y ambos a dos con intento de presentarse ante algún ministro de la Inq[uisición], y en el camino desde Baiona a Irun le dijo a éste el d[ic]ho Román García que mejor era esperar el venir asta Irun para presentarse y aviendo llegado a Madrid con esta determinación, estando ya en él después de doce o quince días, le bovió a decir a éste el d[ic]ho Román García que no se presentassen... y que **הגרסה שכריסטובל מנדס** esperassen a ber si los prendían por el S[an]to Off[ici]o...” דבק בה הייתה, שיחד עם רומאן גארסיה הניחו שהאינקוויזיציה ממילא תתפוס אותם, ואז הם יתוודו על חטאיהם.

104 **שם,** עמ' 146r: “que éste reo sea puesto a question de tormento ad arbitrium. Así lo probeieron mandaron...”

כריסטובל מנדס לא נשבר, אך באורח מפתיע, האינקוויזטורים לא הזדרזו להפעיל נגדו עינניים.

ב־17 בדצמבר 1664 חלה התפנית. במושב הבוקר של בית הדין נרמז לו כי יש בידי האינקוויזיציה ראיות בדוקות שמוכיחות כי הוא מסתיר מעשים חמורים מעברו. הם נתנו לו להבין כי ידוע להם שבשנת 1642, בעיר קאדיס, התוודה כמאמין בתורת משה בפני שישה אנשים אחרים, שעמם שמר על השבתות ונמנע מאכילת בשר חזיר. האינקוויזטורים הקפידו לרשום בשולי הדף של פרוטוקול החקירה את השמות של אותם שישה שותפים לעברה, שהשתייכו כולם לחוג משפחתו של כריסטובל מנדס, וביניהם אביו ארטור מנדס ואחיו הצעיר של כריסטובל, סימון רודריגס (Rodríguez).¹⁰⁵ הזמן הממושך במאסר האינקוויזיציה והלחצים הנפשיים שהופעלו עליו עשו את שלהם: כריסטובל מנדס הודיע על נכונותו להתוודות ולטהר את מצפונו. הוא הודה כי ביולי 1638, בזמן ששהה בעיר אווילה (Avila), החל לקיים את תורת משה. הוא היה בן חמש־עשרה, ואביו שאל אותו באותה הזדמנות אם יסכים לצום אתו, ולאחר שכריסטובל השיב בחיוב, גילה לו בפעם הראשונה שהוא "יהודי השומר את תורת משה".¹⁰⁶ אביו גם סיפר לו כי אחיו, סימון רודריגס דיאס, הוא יהודי שנימול בשעתו בהמבורג, לפני שחזר לספרד, וגם שתי אחיותיו הן יהודיות, כמוהן כבעליהן של השתיים, שאף הם יהודים נימולים. הוא הזכיר שמות נוספים מקרב חוג משפחתם וביניהם שני הדודים שעמם היה כריסטובל עתיד להפליג, חמש שנים לאחר מכן, לונציה.¹⁰⁷ אביו הפציר בו שישמור את הכול בסוד, כי אם הדבר יתגלה לאינקוויזיציה היא תעניש את כולם.

105 שם, עמ' 147v: "y por el d[ic]ho proceso parece que calla y encubre muchas cosas, especial[men]te que estando en la ciudad de Cádiz por el año de mil seiscientos y quarenta y dos, poco más o menos, en cierta casa se declaró este reo con seis personas, las dos de ellas sus muy conjuntas, y todos juntos guardaban los sábados por fiesta y se ponían ropa limpia en obserbancia de la ley de Moysés. Y no comían tocino. Y comían las gallinas degolladas, por ser todos judaiçantes, y tales observantes de la di[ch]a ley de Moysés..." האנשים האחרים ששמותיהם נרשמו בתור

שומרי מצוות התורה היו: סימון נונייס, דומינגו נונייס, סימון דיאס ופרננדו גומס פיהו.

106 שם, עמ' 151v-152r: "dijo que siendo por el año de treinta y ocho fue éste con d[ic]ho su padre a la ciu[da]d de Avila, y estando allí por el mes de Jullio del mismo año en medio de d[ic]ho mes, estando éste a solas con d[ic]ho su padre en el mercado como a cosa de las dos de la tarde, él dijo a éste que si se atrevería éste a estar todo ese día sin comer, y éste le respondió que sí y volvió a decir d[ic]ho su pad[r]e que a él le parecía que éste no lo aría por ser éste tan muchacho, que apenas tenía quinze años... con lo que d[ic]ho Artur Mendes su padre le dijo que le hacía saber a éste quell era judío observante de la ley de Moysés..."

107 שם, עמ' 152r-v.

זה היה השיעור הראשון שקיבל על זהותו היהודית ועל מה שמייחד את המקיימים את תורת משה ומבדיל בינם לבין הנוצרים. הוא לא ידע אז את משמעותו של הצום שקיים עם אביו, ורק שנים לאחר מכן, כשישב באיטליה, התברר לו כי מדובר היה בתשעה באב.¹⁰⁸ באותו יום שמע, לראשונה בחייו, שתורת ישו אינה התורה האמיתית והסגידה לפסלי הקדושים שבכנסייה היא עבודת אלילים.¹⁰⁹ כריסטובל הודיע לאביו, כי לאור הוראתו ועצתו, גם הוא מוכן להיות יהודי ולקיים את תורת משה.¹¹⁰ "מאז הפסיק להאמין שישו אדוננו הוא אלוהים, שהוא נמצא בהוסטיה המקודשת, ושהודוים מכפרים על החטאים, ומאותו יום, כל הפעמים שבהן התוודה והשתתף במיסות, עשה זאת אך ורק כדי לצאת ידי חובה ולמראית עין בלבד, כדי שהאנשים יחשבו שהוא נוצרי קתולי".¹¹¹ לאחר מכן הגיע עם אביו למדריד ולמד ממנו על הצומות ועל טקסים אחרים של תורת משה, ובמיוחד שמע ממנו תפילות מסוימות, כולל את "אלוהי נשמה" ותפילת העמידה, "ותפילות אחרות שהפסיק לומר אותן לאחר שהתברר לו שאין אומרים אותן בבתי הכנסת, ועל כן שכח אותן".¹¹² לאט לאט עשה היכרות עם כל מקיימי המצוות שבמשפחתו, ובפברואר 1639 פגש בקאדיס את פליפה נונייס, שעתידה להיות אשתו השנייה של אביו, וכן התוודה על יהדותו בפני שתי דודותיו, גיומאר ואיסבל נונייס, שעמן ועם בעליהן הפליג ארבע שנים לאחר מכן לוונציה.¹¹³ בשנת 1640 ערך סדר פסח עם מי שעתידה הייתה להיות אמו החורגת.¹¹⁴ כמו כן סיפר כי בשנת 1642 הלך עם אביו לאנטקרה, ובחודש דצמבר חגגו, יחד עם קבוצה גדולה של קרובי משפחה, את חג החנוכה, שקיומו לא היה נפוץ בקרב אנוסי ספרד ופורטוגל. כריסטובל מנדס ציין כי בזמן שערכו את טקס החג לא ידע את שמו ואת משמעותו ורק "מאוחר יותר

108 שם, עמ' 153v: "aunque entonces no le dijo a éste como se llamava el d[ic]ho ayuno : éste supo después en el t[iem]po que tiene d[ic]ho en sus confesiones que observó d[ic]ha ley en las sinagogas de Italia, que el d[ic]ho ayuno le llaman tisabeab..."

109 שם, עמ' 153r: "con lo qual d[ic]ho su padre le dijo a éste que la ley de n[uest]ro : S[ñ]o[r] Jesuxpto que éste guardaba no era la buena y berdadera y que la buena y verdadera ley para salvarse era la ley de Moysés, por la qual no avía de creer sino en un solo D[io]s todopoderoso y que no avía de creer en Jesuxpto porque no era D[io]s y que las imágenes que avía así de Xpto como de santos eran todo idolatria..."

110 שם, שם: "Y éste respondió también a d[ic]ho su padre que pues él le mandava y aconsejava lo susod[ic]ho que también sería judío obserbante de d[ic]ha ley..."

111 שם, שם.

112 שם, שם: "que le enseñó otras oraciones , éste no continuó en rezarlas porque no a visto se rezasen en las sinagogas y así se olvidó y no se acuerda de ellas"

113 שם, שם.

114 שם, עמ' 156v.

נודע לו כי חג זה נקרא חנוכה".¹¹⁵ בשונה מסדר הדלקת הנרות שראה בקהילות היהודיות, בטקס שהתקיים באנטקרה הדליקו רק נר אחד, ובמהלך כשעה וחצי אכלו פרות ודברי מאפה, והנוכחים "אמרו שהם מקיימים זאת בתור טקס של תורת משה".¹¹⁶ כריסטובל מנדס ידע שהודאותיו החדשות, שכללו גילויים חמורים, סיבכו את מצבו עד למאוד. לאור הדברים שסיפר על חמש שנותיו האחרונות בספרד, היה ברור לכול כי יציאתו לוונציה ב־1643 לא הייתה מקרית, ולמעשה ברח מספרד עם כמה מבני משפחתו שרגיל היה לקיים אתם טקסים על פי תורת משה. הסתרת העובדות האלה מפני האינקוויזיציה הפכה את מצבו לנואש והיו לו סיבות טובות לחשוש לחייו. הוא התחנן בפני בית הדין וביקש מחילה ורחמים על שהסתיר את כל המעשים האלה עד לרגע האחרון. הוא טען כי עשה זאת לגונן על אביו, כדי שעצמותיו לא יוצאו מן הקבר ויועלו על מוקד האוטו־דה־פה.¹¹⁷ למעשה, הודאותיו האחרונות בפני בית הדין בטולדו לא גילו לאינקוויזטורים שום דבר שלא ידעו עליו קודם לכן. על חוג המתיהדים שהוא השתייך אליו, שנהג להתכנס ביישובים שונים באנדלוסיה, הם ידעו גם ידעו.

ולא רק זאת, הם ידעו דבר נוסף על כריסטובל מנדס, שעלה בחומרתו על כל היתר: באוטו־דה־פה שהתקיים בטולדו ב־1 בינואר 1651, בימים שבהם כריסטובל מנדס התגורר באמסטרדם, נקרא ברבים גזר דינו, שחתם את המשפט שהתנהל נגדו בבית דין האינקוויזיציה של סביליה. במשך תקופה ממושכת נחקרו שם כמה מבני משפחתו שנחשדו במעשי התייהדות, ונחקרה גם מעורבותו שלו באותם מעשים. המשפט בסביליה נגד כריסטובל מנדס נערך *in absentia*, דהיינו בהיעדרו, ובתור עבריין נמלט שנמצא אשם בעברות חמורות ביותר נגד הכנסייה הנוצרית הוא נידון למוות ונשרף בדמות.¹¹⁸

115 שם, עמ' 159v: "que entonzes éste no supo que nombre tenía, y después supo que... D.M. la d[ic]ha festividad se llama Januca... על חנוכה בקרב אנוסי ספרד ופורטוגל ראו: Gitlitz, *Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews*, Philadelphia-Jerusalem 1996, pp. 376-377

116 אינקוויזיציה טולדו (לעיל, הערה 8), עמ' 160r-157v: "y aunque esta festividad la hiço éste y la vio hazer desta manera en las juderías donde estuvo no se hizo en esta forma en la d[ic]ha ciud[a]d de Antequera, y lo que hicieron fue poner un candil con torzida nueva y limpia el qual puso la d[ic]ha María Núñez en una pared en alto y más avajo junto a él, no se acuerda si fue en la pared o en otra cosa puso una zerilla delgada como un dedo, que todo duró cosa de ora y media, y en éste t[iem]po mientras ardían tenían prevenido ojuelas, frutas de sartén y otras cosas de masa fritas y pestinos y lo zenaron y comieron haciendo mucha fiesta..."

117 שם, עמ' 161r-v: "que pide y suplica a este S[an]to Trib[una]l use con él de piedad y misericordia que lo que aora a confesado no lo a d[ic]ho por no acusar a d[ic]ho su padre y rebolber sus guesos..."

118 שם, עמ' 163r: "Y aviendo visto el processo causado en este S[an]to Off[ici]o contra..."

מאסר, גלות וגלגול אחרון

לאור כל אלה, ובהתחשב בעובדה שכריסטובל מנדס נידון לשרפה במשפט אינקוויזיציה קודם, היה העונש שנפסק עליו קל ובלתי צפוי. סביר להניח שגורם בעל השפעה התערב לטובתו והציל אותו מגזר דין מוות. מן המסמכים שהגיעו לידינו לא ניתן ללמוד דבר, אך התערבויות מן הסוג הזה, מטבע הדברים, אינן משאירות עקבות. בכל מקרה כריסטובל מנדס לא היה המתייחד היחיד, באותם ימים, שניצל משרפה על מוקד האינקוויזיציה.¹¹⁹ כששמע ב־20 בינואר 1665 את פסק הדין הסופי והמתוקן ואת העונש שנגזר עליו יכול היה לנשום לרווחה ולראות עצמו כאילו נולד מחדש. הוא ידע שהמשמעות המעשית של מאסר העולם שהוטל עליו היא בסך הכול ישיבה בכלא האינקוויזיציה למספר שנים בלבד. גם מסעיף החרמת הרכוש לא הייתה לו סיבה לחשוש, שהרי רוב נכסיו נמצאו באמסטרדם, ולשם קצרה ידה של האינקוויזיציה להגיע. יומיים לאחר מכן הוזמן לשמוע את נוסח ההסתייגות מן הכפירות שבהן הואשם, ולמחרת היום הובא שוב, כדי לשמוע את תוכן הדברים בשנית, ולאשר שהבין עד הסוף את משמעותם. הוא הוזהר לשמור בסוד על כל ההליכים שנתקיימו בחקירתו ובמשפטו, ולא לגלות לעולם שום דבר שראה או שמע בתקופת מאסרו בכלא האינקוויזיציה.¹²⁰ כמה חודשים לאחר מכן, ב־23 ביוני, התקבל דין וחשבון ראשון על התקדמותו בלימוד הדוגמה של הכנסייה הקתולית ועל התנהגותו כאסיר. הנזיר המדווח ציין בסיפוק כי כריסטובל מנדס עמד בהצלחה במבחנים הראשונים וגילה ידיעה משיבית רצון במסתורי האמונה הנוצרית. הוא גם התוודה שלוש פעמים מאז החל לרצות את עונשו, וקיבל את לחם הקודש בשתי המיסות שנטל בהן חלק.¹²¹

ב־19 במאי 1668 התקבל בבית דין האינקוויזיציה בטולדו מכתב בעניינו של כריסטובל מנדס, בחתימת ידו של אברארד ניטהארד, האינקוויזיטור הראשי של ספרד

Christóval Méndez alias Daniel (sic) Méndez que ha tenido otros nombres y apellidos, n[atura]l de Sevilla y descend[ien]te de Portugueses, y el primer proceso causado y sentenciado en rebeldía en la Inq[uisici]ón de Sevilla contra el susodicho, como contra ausente fugitivo, por lo qual fue relaxada su estatua a la justicia y brazo seglar en auto público de Fe en esta ciudad de Toledo a prim[er]o de Hen[er]o de mil y s[ei]scientos y cinq[uen]ta y uno...”

119 קארו ברוחה (לעיל, הערה 16), 2, עמ' 156–159.

120 שם, שם, בשני דפים בודדים, ללא מספור, הנמצאים לקראת סוף התיק.

121 שם, שם, בהמשך: “Xptóbal Méndez se a examinado en los misterios de nuestra santa fe y doctrina xpiana, y la sabe con alguna intelligencia más que ordinaria. A confesado tres veces después que salió a cumplir su pen[i]t[enci]a y comulgado dos por no aberle dado por orden para más...”

והאב המוודה של המלכה.¹²² ניטהארד הביע סיפוק מן ההתקדמות שגילה כריסטובל מנדס בכפרת עוונותיו ומאורח חייו הכנוע בזמן המאסר. הוא קיבל דיווחים על הדרך הצייתנית שבה מילא את כל הוראות האינקוויזיציה, ולאור כל אלה ציווה להמתיק את עונשו. הוא הורה לשחררו מן המאסר ומחובת לבוש הסנבניטו ולהטיל עליו במקום זאת תעניות, עליות לרגל ותפילות מיוחדות, כדי שישלים את הליך כפרת העוונות. כמו כן ציווה על הגלייתו מתחומי מדריד וטולדו ועל הרחקתו מכל יישוב שבו עבר בעבר עברות נגד האמונה הנוצרית. כדי שניתן יהיה לפקח על התנהלותו, דרש שייאסר עליו לשנות את שמו ואת שם משפחתו ושתוטל עליו חובת הדיווח על כל מקום שאליו יגיע.¹²³ שני דיווחים נוספים, שהתקבלו ב־30 במאי וב־2 ביוני מן המפקחים מטעם בית הדין בטולדו, הביעו אף הם שביעות רצון מהתקדמותו של כריסטובל מנדס בלימוד הדוקטרינה הנוצרית, מהשתתפותו במיסות ומווידויו.¹²⁴

באותם ימים ממש, ימים ספורים לפני שחרורו מן המאסר, פנה כריסטובל מנדס אל בית הדין בטולדו וביקש שיכירו בו כאדם לא נשוי שיכול לשאת אישה. באיגרת בכתב ידו ובחתימתו טען בפני האינקוויזיציה כי את אשתו בלנקה נשא לאישה על פי הדין היהודי, אך שנים שאינם ביחד ואין סיכוי שאשתו תקבל את הדת הנוצרית. בהתחשב בעובדה שהוא ורעייתו קרובי משפחה בדרגה רביעית, ועל כן פסולים לנישואים לפי הדת הקתולית, ביקש לשחררו מנישואים אלה כדי שיוכל לשאת אישה קתולית.¹²⁵ לא ידוע אם פנייה זו זכתה למענה, אך בתיק האינקוויזיציה לא מצאנו שום התייחסות למכתב זה. לעומת זאת, באותו יום ממש אישרה האינקוויזיציה של טולדו את בחירתו של כריסטובל מנדס לעבור לגור באנטקרה.¹²⁶ מוזר הדבר שבית הדין לא מצא פסול בבחירה זו, בהתחשב בעובדה שכריסטובל מנדס קיים שם לפני מסקנים יהודיים יחד עם בני משפחתו.

מה עלה בגורלו של כריסטובל מנדס בשנים הבאות לא נדע. מכתב שהתקבל ב־17

122 ראו עליו: R. López Vela, "La Regente y el P. Nithard", *Historia de la Inquisición en España y América* (above, n. 13), 1, pp. 1079–1089

123 "Joan Eberardo Nidardo por la gracia de Dios y de la Santa Sede Apostólica Inquisición General en los Reynos y Señoríos de su Magestad..."

124 "Xptóbal Méndez está instruido en nuestra S[ant]a fe y שם, באיגרת מ־2 ביוני: "A confesado y comulgado las pasquas y cunplido con la parrochia el tiempo que a estado en d[ic]ha cárcel en Toledo..."

125 שם, שם. הוא הזכיר שיש לו באמסטרדם בת אחת מנישואין אלה בשם יהודית. בעדות שמסר באינקוויזיציה בטולדו הזכיר שתי בנות, רחל ורבקה.

126 שם, באיגרת מ־2 ביוני 1668. כריסטובל מנדס צירף את חתימתו למסמך זה.

באוגוסט 1671 בבית דין האינקוויזיציה של טולדו עורר שוב את החשד שכריסטובל מנדס חזר לסורו. שלושה מכתבים שקיבל אדם בשם לואיס מארקס קרדוסו, שנשאו את החתימה של אדם בשם כריסטובל פרנקו, עוררו את החשד כי מדובר בכריסטובל מנדס, שחזר להרגלו הישן נושן להחליף את שמו. מן המכתבים ניתן היה להבין שהאיש מסתובב במדריד, ומכאן שהפר את התנאים שנקבעו לו לאחר השחרור מן המאסר. בית הדין בטולדו לא השתתה וציווה מיד על מאסרו של כריסטובל מנדס.¹²⁷ ואולם נראה כי האיש נמלט ועקבותיו נעלמו. תיק האינקוויזיציה שלו אינו מכיל שום מסמך נוסף. בית הדין בטולדו נאלץ לוותר ולהרים ידיים.

מה אירע לכריסטובל מנדס בשנים הבאות? יש להניח שהצליח לצאת מספרד. לאן פנה? האם עבר שוב לצרפת והתחבר ל"נוצרים החדשים" הפורטוגלים בבאיונה ובבורדו, שאותם פגש בהזדמנויות קודמות? או שמא הפליג מנמל כלשהו באנדלוסיה אל עבר אחת המושבות שבעולם החדש? האם מימש את רצונו לשאת אישה חדשה? חמש שנים מן הביוגרפיה שלו נותרו בגדר תעלומה גמורה. ולמה רק חמש? כי את עקבותיו של כריסטובל מנדס גילינו במקום אחר, בסוף שנת 1676. מי שהתגלה לנו באותה השנה הוא אברהם פרנקו סילבירה, שחזר לאמסטרדם אחרי היעדרות של קרוב לשש־עשרה שנים. הוא גילה שם להפתעתו שהיהודים הספרדים הקימו בית כנסת חדש, בניין גדול ומפואר שנחנך ברוב פאר והדר ב־1675. אל בית הכנסת הזה הגיע בכ"ח בכסלו תל"ז (3 בדצמבר 1676), כדי לעלות על התיבה ולבקש במצוות הפרנסים, קבל עם ועדה, מחילה "מאדון העולם, מתורתו הקדושה, על הרע שעוללתי בהליכתי וישיבתי בארצות האלילות". שוב נאלץ להביע את חרטתו ולהודיע על נכונותו לקבל בהכנעה את העונשים שיטילו עליו ראשי הקהילה.¹²⁸ תוך זמן קצר חזר לשלם את מס החברות בקהילה, שהיה נמוך בהרבה ממה שרגיל היה לשלם בעבר. הוא נפטר באמסטרדם בט' אייר תס"ג (25 באפריל 1703) ונקבר בבית הקברות הספרדי באודרקרק. ספק אם מישהו מאלה שליוו אותו לדרכו האחרונה הכירו את סוד חייו.¹²⁹

127 שם, המסמך האחרון שבתיק.

128 ספר הסכמות א (לעיל, הערה 7), עמ' 755.

129 ראו: קפלן, מסעות (לעיל, הערה 1), עמ' 223, הערה 101. המסקנות העולות ממאמרי זה שונות מאוד מן הדברים שכתב גרייסבורד (לעיל, הערה 10), עמ' 1, 122, 136, 138–139, ולמעשה סותרות אותם מניה וביה.